

КАЗАН ФЕДЕРАЛЬ УНИВЕРСИТЕТЫ
ФИЛОЛОГИЯ ҺӘМ МӘДӘНИЯТГА БАГЛАНЫШЛАР ИНСТИТУТЫ
Гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы

З.Н. КИРИЛЛОВА

ТАТАР ТЕЛЕННӘН СИНТАКСИС ҺӘМ
ПУНКТУАЦИЯ ТЕРМИНАРЫ СҮЗЛЕГЕ

Югары уку йортлары өчен
укыту кулланмасы

Казан – 2020

УДК 81'367: 81'374.3

ББК 81.2Тат-2

КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Гыйльми советының Укыту-методик комиссиясе карары нигезендә басыла (беркетмә № 6, 2020 елның 16 марты).

Рецензентлар:

филология фәннәре докторы,
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре
Л.Х. Мөхәммәтжанова;
педагогика фәннәре кандидаты,
КФУның гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты
К.С. Фәтхуллова

Кириллова З.Н.

**Татар теленнән синтаксис һәм пунктуация терминнары сүзлеге.
Югары уку йортлары өчен укыту кулланмасы. – Казан: Казан ун-
ты, 2020. – 60 б.**

Кулланма югары уку йортларында белем алучы студентларның татар теле синтаксисы һәм пунктуациясеннән белемнәрен ныгыту максатына юнәлдерелгән. Сүзлектә терминнар хакында кыскача мәгълүмат бирелә, матур әдәбият эсәреннән яки сөйләм теленнән алынган мисал китерелә. Кулланма урта һәм югары уку йорты студентларына, магистр һәм аспирантларга, укытучыларга тәкъдим ителә. Ул шулай ук мәктәп укучылары, урта һөнәри белем бирү уку йортлары студентлары һәм, гомумән, татар теле белән кызыксынучылар өчен файдалы булыр.

© Кириллова З.Н., 2020

© Казанский университет, 2020

ЭЧТӘЛЕК

Кереш.....	4
Татар алфавиты.....	4
Татар теленнән синтаксис һәм пунктуация терминнары сүзлеге.....	5
А.....	5
Б.....	10
В.....	11
Г.....	12
Д.....	14
Ж.....	14
З.....	16
И.....	16
К.....	25
М.....	31
Н.....	32
О.....	33
Ө.....	33
П.....	34
Р.....	35
С.....	37
Т.....	42
У.....	47
Ү.....	48
Ф.....	49
Х.....	49
Ц.....	51
Ч.....	52
Ш.....	52
Э.....	52
Ю.....	53
Әдәбият.....	54
Сүзлекләр.....	56
Интернет ресурслары.....	59

КЕРЕШ

Сүзлектә татар тел белеменең синтаксис һәм пунктуация тармакларына караган терминнар тупланды. Ул сөйләм төзелешенә һәм тыныш билгеләрен кую кагыйдәләренә кагылышлы терминология буенча күзаллама тудырырга ярдәм итәр дип уйлыйбыз.

Кулланмада терминнар алфавит тәртибендә тәкъдим ителде. Һәр терминга кыскача аңлатма бирелде, алынма сүзләрнең кайсы тел термины икәнлеген күрсәтелде. Лингвистик күренешләр матур әдәбияттан, сөйләм теленнән тупланган мисаллар белән дәлилленеп барылды. Синоним терминнар булган очракта, кулланылыш даирәсе киңрәк булган вариантка аңлатма бирелде, ә башкалары сылтама алар белән күрсәтелде.

Укыту кулланмасы Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында белем алучы бакалавр, магистрант һәм аспирантларны күздә тотып төзелде, шул ук вакытта мәктәп укучылары, төрле уку йортларында эшләүче укытучылар һәм, гомумән, татар теле белән кызыксынучылар өчен дә файдалы булыр дип ышанабыз.

ТАТАР АЛФАВИТЫ

А	И	Р	Ш
Ә	Й	С	Щ
Б	К	Т	Ъ
В	Л	У	Ы
Г	М	Ү	Ь
Д	Н	Ф	Э
Е	Ң	Х	Ю
Ж	О	Һ	Я
Ж	Ө	Ц	
З	П	Ч	

ТАТАР ТЕЛЕННЭН СИНТАКСИС ЫЭМ ПУНКТУАЦИЯ ТЕРМИНАРЫ СҮЗЛЕГЕ

А

АБЗАЦ (алм. *absatz*) – 1. Язма текстның яки аның аерым өлешенен эчкэрэк кертеп башланган беренче юлы. *Кара: Кызыл юл.* 2. Текстның ике кызыл юл арасындагы өлеше.

АВТОР СӨЙЛӘМЕ – чит сөйләмле текстта язучы яки сөйләүченен үз сүзләре. Мәсәлән, «*Эх, – дип кычкырып жибердем мин, бөтен Кабан буен яңгыратып, – дөнья матур бит!..*» (Ф.Шәфигуллин)

АГЕНС (лат. *agens (agentis)* – катнашучы) – жөмлэдә тасвирланган ситуациядә катнашучының семантик роле. А. термины белән ситуациядә катнашучы, аны контрольдә тотучы, этэргеч бирүче яки процессны турыдан-туры башкаручы затны билгелиләр. А. гадэттә ия белән бирелә (*Илдар мәктәпкә бара*), шулай ук кыек тәмамлык белән дә белдерелгә мөмкин (*Илдардан яздыру, Илдар аша айттерү*).

АДРЕСАНТ (алм. *adressant* < фр.) – сөйләүче яки текстны язучы зат, хәбәрне жиберүче.

АДРЕСАТ (алм. *adressat* < фр.) – 1. Сөйләм яки текст юнәлдерелгән зат, хәбәрне алуы. *Чаг.: Адресант.* 2. Предикат белән белдерелгән эш-хэрәкәт юнәлдерелгән актантның семантик рольлэрэннән берсе. Татар телендә морфологик яктан юнәлеш килешендәге сүз белән белдерелә. Мәсәлән, *этигә бүлэк итү, абыйга хат жиберү*.

АЕРГЫЧ – жөмләнең исем яки исемләшкән сүз төркемнәре белән белдерелгән кисәген ачыклап, аның билгесен (сыйфатын, санын һ.б.) белдерүче иярчен кисәк. Аергыч мөстәкыйль сүз төркемнәре һәм хәбәрлек сүзләр белән белдерелә ала. Мәсәлән, *матур көн, егерме кеше, язасы хат, татарча спектакль, минем дәфтәрәм, Галиянең дустаны, юк-бар эш, укылган китап.*

АЕРЫЛМЫШ – аергычны ияртеп килгән сүз. Исем яки исемләшкән сүз төркемнәре белән белдерелә. Мәсәлән, *кояшлы яңгыр, ике толым, кичәге килүчеләр.*

АЕРЫМЛАНУ – жөмләдә кайбер иярчен кисәкләрне интонацион, мәгънәви һәм формаль (пунктуацион) яктан аерып әйтү яки язу. Андый кисәкләр жөмләнең аерымланган кисәкләре дип атала. Татар телендә аергыч, тәмамлык, аныклагыч һәм хәлләр аерымланырга мөмкин. Аергыч – үзе буйсынган сүздән артта килгән очракта, тәмамлык, моннан тыш, интонацион яктан жөмлә эчендә калганда гына аерымлана. Мәсәлән, *Яз килде, дулкынлы, ялкынлы* (М.Жәлил). *Ул бик яхшы поэма язган, мэхәббәт турында* (Ш.Усманов). Аныклагычлар, аныкланмыш белән ярашкан очракта һәм аныклаучы теркәгечләр белән килгәндә, төрле тыныш билгеләре белән аерып куелалар. Мәсәлән, *Апрельнең башларында, жомга көннәрнең берендә, ул Осланга махсус дача карарга чыкты...* (К.Тинчурин) Хәлләр аерымлану өчен, ике төп шарт кирәк: хәл кисәкнең фиғыль белән белдерелүе, ягъни ярымхәбәрлеккә ия булу; үзе ияргән сүздән ераклашкан булуы. Мәсәлән, *Минем жавапны алуга, ул килеп житкән. Вафин, йокысыннан сискәнәп уянган кешедәй, жырга колак салды* (Ф.Хөсни). Урын хәлләре бервакытта да аерымланмый. Мәсәлән, *Тау башына салынгандыр безнең авыл* (Г.Тукай).

АКТАНТ (лат. *ago* – хәрәкәткә китерәм, хәрәкәтләнәм) – жөмләнең фиғыль белән бирелгән процесста катнашучы затны яки предметны белдерүче кисәге. Бу төшенчәне беренче булып француз галиме Л.Теньер кертә һәм өч

А.ны аера: беренче (ия), икенче (туры тәмамлык яки пассив фигыльнең агенсы) һәм өченче (кыек тәмамлык). Синтаксисның семантик теориясендә А.ларны икегә бүлеләр: семантик (реаль) А.лар – ситуация элементларын чагылдыручы (субъект, объект, адресат һ.б.) һәм синтаксик А.лар – жөмлә кисәкләре (ия, тәмамлык һ.б.).

АКТУАЛЬ КИСӘКЛӘР – коммуникатив синтаксисның өйрәнү объекты. Сөйләмдә жөмләнең, башка жөмлеләр белән бәйләнешкә керүе ягыннан караганда, ике кисәккә бүленүе нигезендә барлыкка килә. Жөмләнең бер өлеше укучы яки тыңлаучы өчен таныш булган күренешләр, вакыйгалар хақында хәбәр итә, икенче өлеше исә яңалык алып килә. Аларның беренчесе – сөйләм предметы яки тема дип, икенчесе сөйләм яңалыгы яки рема дип атала. Татар телендә тема һәм рема ике төрле урнашырга мөмкин: 1) реманы хәбәр яки хәбәр төркеме тәшкил итә. Мәсәлән, *Аның исеме (тема) – Гәлия (рема). Күрү белән, мин аны (тема) таныдым (рема)*; 2) рема хәбәр алдында торучы сүз белән бирелә. Мәсәлән, *Без бүген (тема) театрга (рема) барабыз (тема)*. Беренче жөмлэдә сөйләм яңалыгы (рема) булган кисәк икенче жөмлэдә сөйләм предметына (темага) әйләнә һәм төрле алмашлыктар, синоним сүзләр белән алыштырыла яки шул ук сүз яңадан кабатлана. Мәсәлән, *Менә шуннан китәсең, бара торгач, бер су булып. Шул суның уртасында утрау булып. Анда бик юан, бик зур карама үсеп утырыр. Шул карама төбөндә...* (әкият)

АНАЛИТИК ИЯРЧЕН ЖӨМЛӘ – иярченле кушма жөмлэдә баш жөмлөгә аналитик чаралар ярдәмендә бәйләнгән иярчен жөмлә. Формасы белән төгәлләнгән була: ия белән хәбәр затта яраша. А.и.ж. һинд-европа телләренен үзенчәлегенә булып санала. Мәсәлән, *Мин аны шуның өчен яратам, чөнки ул һәрвакыт дәресең сөйли. Аңлашылды: һөжүмгә әзерләнәләр икән* (И.Гази). Чаг.: Синтетик иярчен жөмлә.

АНАЛИТИК ЧАРА – аналитик иярчен жөмлөнө баш жөмлөгө ияртүчө чара. А.ч.ларга мөнөсөбөтлө сүзлөр, ияртүчө теркөгөчлөр, аныкклаучы теркөгөчлөр, теркөгөч сүзлөр, көттерү һәм аныкклау интонацияләре (паузалары) керә. А.ч. я баш жөмлөдә урнаша (мөнөсөбөтлө сүз, *ки* ияртүчө теркөгөч), я иярчен жөмлөнөң хәбәрәннән читтә тора (ияртүчө теркөгөчлөр, теркөгөч сүзлөр). *Чаг.: Синтетик чара.*

АНЫКЛАНМЫШ – аныклагычны ияртеп килгән сүз. *Кара: Аныклагыч.*

АНЫКЛАГЫЧ – жөмлөнөң аныкклаулы мөнөсөбөт нигезендә барлыкка килә торган иярчен кисәге. А. үзе ияргән сүзгә – аныкланмышка – аныкклау интонациясе һәм аныкклаучы теркөгөчлөр ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Без, ягъни 10 сыйныф укучылары, конкурска хәзерләнәбез. Изге, шәфкатьле анамыз – мәрхәмәтле жир жылыи* (Г.Тукай). Аныкланмышка бәйләнү ягыннан А.лар ике төрлө була: аныкланмышка ярашкан (*Мин озаттым аны сугышка, йөрәгемнең сүнмәс кояшын* (М.Жәлил)) һәм аныкланмышка ярашмаган (*Дустым Азатка хат яздым*).

АНЫКЛАУЛЫ МӨНӨСӨБӨТ – ияртүлө бәйләнешкә нигезләнгән һәм бер сүз яки жөмлөнөң икенчесенә аныклык, өстәмә төгәллек бирүе нәтижәсендә барлыкка килә торган мөнөсөбөт. А.м. нигезендә аныклагыч жөмлө кисәге формалаша. А.м.не белдерүдә түбәндәге чаралар катнаша: аныкклау интонациясе һәм аныкклаучы теркөгөчлөр.

АНЫКЛАУЧЫ ТЕРКӨГӨЧ – аныкклаулы мөнөсөбөтне белдерүчө чара, аныклагычлар һәм иярчен аныклагыч жөмлөләрдә кулланыла. А.т.ләргә *ягъни, мәсәлән, аеруча, аерым әйткәндә, аерым алганда, башкача әйткәндә, икенче төрлө әйткәндә, шул исәптән, шул жөмлөдән* һ.б. теркөгөчлөр кертелә.

АТАУ ЖӨМЛӨ – бер составлы жөмлөнөң баш кисәге исем яки исемләшкән сүз төркөмнәре белән белдерелгән төрө. А.ж.ләр табигать күренешләрөн, кешенөң килеш-килбөтен, әйләнә-тирә халәтне тасвирлаганда кулланылалар. Мәсәлән, *Төн. Караңгы. Буран. Өөрмә* (Х.Туфан). *Зур кабинет. Уртада зур өстәл* (К.Тинчурин).

АТРИБУТ (лат. *attributum* – өстәлгән, кушылган) – семантик синтаксисның өйрәнү объекты. Традицион (грамматик) синтаксиста аергычка туры килә. *Кара: Семантик кисәкләр. Атрибутив мөнәсәбәт.*

АТРИБУТИВ МӨНӘСӘБӘТ – сүзтезмәдә иярүче сүз тарафыннан ияртүченөң берәр билгесе, сыйфаты, саны ачыклану нигезендә барлыкка килә торган мөнәсәбәт. Мәсәлән, *кызыклы китап, өч көн, язасы хат, бай кеше.*

АЧЫКЛАГЫЧ – семантик синтаксисның өйрәнү объекты. Квалификатор яки конкретизатор дигән атамалары да бар. Традицион (грамматик) синтаксиста хәл кисәкләргә туры килә. *Кара: Семантик кисәкләр. Хәл.*

АЧЫКЛАУЛЫ (ТӨГӘЛЛӨҮЛЕ) МӨНӘСӘБӘТ – ияртүле бәйләнешкә нигезләнгән һәм бер сүзнен икенчесен ачыклап, конкретлаштырып килүе жирлегендә барлыкка килә торган мөнәсәбәт. А.м. нәтижәсендә сүзтезмә формалаша. А.м.не белдерүдә түбәндәге чаралар катнаша: килеш кушымчалары (*бүлмәдә утыру, укудан кайту*), билгесез килеш формасы (*китап уку, рәсем ясау*), фигыль формалары (*барачак юл, килгән кунак*), сыйфат һәм рәвеш ясагыч кушымчалар (*баллы чай, төлкедәй хәйләкәр*), сан төркөмчәләре кушымчалары (*өченче урын, бишәр дәфтәр*), бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр (*дусты белән бару, кара дип әйтү*), сүзләрне кабатлау (*чиләк-чиләк әңиләк, мичкә-мичкә бал*), фраза басымы, сүз тәртибе (*матур чәчәк, көчле егет*), янәшә торы (*иртә кайту, кызу йөрү*), лексик мәгънә (*бүген кич белән концертка бару*).

Кайбер дәреслекләрдә шулай ук ияртүче теркәгечләр, теркәгеч сүzlәр һәм мөнәсәбәтле сүzlәр дә (*килмәдем, чөнки авырдым; кем эшләми, шул ашамый* (мәкаль)) А.м.не белдерүче чараларга кертелә.

Б

БАШ ЖӨМЛӘ – иярченле кушма жөмләнең иярчен жөмлә тарафыннан ачыкланып килә торган һәм чагыштырмача бәйсез компоненты. Мәсәлән, *Укытучы бүлмәгә кергәч, дәрес башланды.*

БАШ КИСӘКЛӘР – жөмләнең хәбәрлеген, оештыручы үзәген тәшкил итүче кисәкләр (*Кара: Хәбәрлек*). Баш кисәкләргә ия һәм хәбәр керә.

БАШ ХӘРЕФ – жөмлә һәм ялгызлык исемнәр башында, кайбер шартлы билгеләрдә һәм кыскартылма сүzlәрдә, шулай ук III зат күплектә ихтирамны белдерү өчен кулланыла торган махсус хәреф. Мәсәлән, *Казан шәһәре, Идел елгасы; КДУ, БМО, БДБ; Салих әфәнде, Сезгә мөрәжәгать итәргә мөмкинме?*

БЕР-БЕР АРТЛЫ ИЯРҮЛЕ ЖӨМЛӘ. *Кара: Күп иярченле катлаулы кушма жөмлә.*

БЕРНИЧӘ ТӨР ИЯРҮЛЕ ЖӨМЛӘ. *Кара: Күп иярченле катлаулы кушма жөмлә.*

БЕР СОСТАВЛЫ ЖӨМЛӘ – жөмләләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмләләрне төркемләү*), гади жөмләнең бер генә баш кисәгә булган һәм икенчесен куеп карарга мөмкин булмаган төре. *Чаг.: Ике составлы жөмлә.* Бер составлы жөмләләргә атау жөмлә, билгеле үтәүчеле, билгесез үтәүчеле, гомуми үтәүчеле, үтәүчесез фигыль жөмләләр керә.

БИЛГЕЛЕ ҮТӘҮЧЕЛЕ ЖӨМЛӘ – бер составлы гади жөмләнең баш кисәге фигыль белән белдерелеп, үтәүчесе иялек, юнәлеш килешендәге сүзләрдән, фигыль формаларыннан яки контексттан аңлашылган төре. Мәсәлән, *Бу спектакльне караганыбыз бар. Өйгә кайтып килешем. Йоклап кителгән. Сиңа укыштыргаларга кирәк булыр* (Ә.Фәйзи).

БИЛГЕСЕЗ КИЛЕШ ФОРМАСЫ – сүзнең баш килештәге, ләкин төшем яки иялек килешенә куеп карарга мөмкин булган формасы. Мәсәлән, *китап (китанны) уку, рәсем (рәсемне) ясау, мәктәп (мәктәпнең) бакчасы, егет (егетнең) сүзе*.

БИЛГЕСЕЗ ҮТӘҮЧЕЛЕ ЖӨМЛӘ – бер составлы гади жөмләнең баш кисәге фигыль белән белдерелеп, үтәүчесе әйтелмәгән яки контексттан билгеле булмаган төре. Билгесез үтәүчеле жөмләнең баш кисәге III зат хикәя яки шарт фигыльнең күплеге белән белдерелә. Мәсәлән, *Фәхрине яраталар иде* (Г.Ибраһимов). *Сиңа миннән хәбәр китерсәләр, илен саткан Муса, дисәләр...* (М.Жәлил). *Аны бүлек башлыгы итеп билгеләгәннәр*.

БОЕРЫК (ӨНДӘҮ) ЖӨМЛӘ – жөмлэләрне төркемләнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлэләрне төркемләү*), гади жөмләнең әйтү максаты ягыннан аерылган төре. Кемне яки нәрсәне дә булса эшкә өндәү, кушу, ихтыярны белдерү өчен кулланыла. Б.ж.гә боеру интонациясе хас, хәбәре күп очракта боерык фигыль, инфинитив формалары белән белдерелә. Мәсәлән, *Ерак китәсе булма! Ялкауланмаска, артта калмаска!*

В

ВАКЫТ ХӘЛЕ – хәл иярчен кисәгенең процессның яки билгенең үтәлү вакытын белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә урын-вакыт, төшем, чыгыш

килеше кушымчалары, бэйлек һәм бэйлек сүзләр (*белән, соң, арада, чакта, вакытта, алдыннан һ.б.*), төрле фигыль формалары аша яки янәшә торып бэйләнә. Мәсәлән, *1987 нче елда туу, шул көнне килү, иртән бару, ике сәгатътән килеп эчитү, кич белән очрашу, кайтыр алдыннан сөйләшу, ишеткәннән соң шатлану, баргач күрү, быел тәмамлау.*

ВАРИАТИВ СИНТАКСИС (ВАРИАНТЛАР СИНТАКСИСЫ) – синтаксисның бер юнәлеше, синтаксик берәмлекләрнең вариантларын өйрәнә. Әдәби норма булып житмәгән, диалектларда, аерым кешеләр сөйләмендә генә кулланыла торган вариантларны да тикшерү объекты итеп ала.

ВОКАТИВ ЖӨМЛӘ – сүз жөмлөләрнең тойгылы интонация белән әйтелгән һәм бары тик исем белән генә белдерелгән төре. Мәсәлән, *И кызым... Мин, ... нишләргә белмичә, «Әни!» дип кычкырып эшибәрдем* (М.Әмир).

Г

ГАДӘТИ ЖӨМЛӘ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнәп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), гади жөмләнең тыныч интонация белән, тойгы катнашмыйча әйтелгән төре. Г.ж.гә туры сүз тәртибе хас. Мәсәлән, *Дәресләрдән соң китапханәгә кердек. Чаг.: Тойгылы жөмлә.*

ГАДИ ЖӨМЛӘ – бер хәбәрлеккә ия булган жөмлә. *Кара: Жөмлөләрне төркемләү. Чаг.: Кушма жөмлә.*

ГИПОТАКСИС (гр. *hupo* – аста, *taxis* – урнашу). *Кара: Ияртүле бэйләнеш.*

ГОМУМИЛӘШТЕРҮЧЕ СҮЗ – тиндәш кисәкләрне бергә жыеп, мәгънәләрен гомумиләштереп килә торган кисәк. Билгеләү яки юклык

алмашлыктары белән белдерелә. Тиндәш кисәкләр белән бер үк синтаксик функцияне үти. Мәсәлән, *Менә бу кошлар сайравы да, татлы каен суы һәм яшел яфрактар исе дә, ... бу дымсу урман һавасы да – бөтенесе дә аңа тансык, ул аларның һәммәсен дә сагынган иде* (Г.Бәширов). *Барысы да: әти-әнисе, абыйлары, апалары, Зөфәр өстәл янында жыелып утыралар* (Ф.Садриев).

ГОМУМИ ҮТӘҮЧЕЛЕ ЖӨМЛӘ – бер составлы гади жөмләнең баш кисәге фигыль белән белдерелеп, үтәүчесе гомумиләшкән затка караган төре. Баш кисәге II зат боерык, шарт яки хикәя фигыль формалары, *-ын/-ен/-п* була, *-ырлык (түгел), -малы (түгел)* формалы фигыльләр, сирәк очрактарда III зат күплек сандагы хикәя фигыль формасы белән белдерелә. Г.ү.ж. мәкаль-әйтемләрдә һәм сөйләм телендә еш кулланыла. Мәсәлән, *Аз сөйлә, күп эшлә* (мәкаль). *Урамга чыгарлык түгел. Урманга керәсең, киң итеп сулуйсың...* (М.Мәһдиев) *Ни чәчсәң, шуны урырсың* (мәкаль). *Киемеңә карап каршы алалар, акылыңа карап озаталар* (мәкаль).

ГРАММАТИК ТАРКАЛА ТОРГАН ЖӨМЛӘ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибы нигезендә (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), аерым жөмлә кисәкләренә таркала алуы жөмлә төре. *Чаг.: Грамматик таркалмый торган жөмлә.*

ГРАММАТИК ТАРКАЛМЫЙ ТОРГАН ЖӨМЛӘ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), аерым жөмлә кисәкләренә таркатып булмый торган жөмлә төре. Әлеге жөмлөләргә хәбәрлек сүзләр, ымлыклар, аваз ияртемнәре, кисәкчәләр белән бирелгән, ягъни сүз жөмлөләр керә. Мәсәлән, *Әйе. Юк. Аһ! Ух! Инде...* *Чаг.: Грамматик таркала торган жөмлә.*

Д

ДЕТЕРМИНАНТЛАР (лат. *determinans (determinantis)* – билгеләүче) – жөмләне жәенкеләндерүче, аның аерым бер кисәге белән дә бәйләнмәгән, тулаем жөмлөгә карый торган иярчен кисәк. Мәсәлән, *Аңа пенсиягә кадәр бер ел!* Татар тел белемдә М.З.Зәкиев Д.ны «жөмлә башына чыгарып әйтелгән һәм сөйләм предметын белдерә торган тәмамлыklar һәм хәлләр» дип билгели. Мәсәлән, *Казан урамнарын ташлап китәм* (Җ.Такташ). *Иртә белән көн томанлы иде* (Ш.Камал).

ДИАЛЕКТАЛЬ СИНТАКСИС (гр. *dialektos* – сөйләшү; сөйләш, шивә; *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның бер юнәлеше, билгеле бер диалекттагы жирле сөйләмнең синтаксик төзелешен өйрәнә.

ДИАЛОГ (гр. *dia* – аша, аркылы, *logos* – сөйләшү) – туры сөйләмнең бер төре, әдәби әсәрдә ике яки берничә кешенең кара-каршы сөйләшүен биргән өлеш. Мәсәлән,

— *Зиннәт кайда?*

— *Урманда, эштә.*

— *Шакир абый?*

— *Ул да шунда* (К.Тинчурин).

Ж

ЖӘЕНКЕ ЖӨМЛӘ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнәп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), баш һәм иярчен кисәкләре булган гади жөмлә төре. Мәсәлән, *Табигать бик матур. Без бүген килдек. Чаг.: Жыйнак жөмлә.*

ЖӘЯЛӘР – текстның төп өлешенә өстәмә мәгълүмат яки аныклык керткән сүз, сүзтезмә яисә жөмлөләрне аерып кую өчен кулланыла торган тыныш билгесе. Мәсәлән, *Жавап көтмичә, кулындагы чәчәкләр бәйләмен (букетын) Хәятка сонды (тәкъдим итте)* (Ф.Әмирхан). Лингвистик текстларда Ж. тыныш билгесе буларак кына түгел, шартлы язуны белдерү өчен дә файдаланыла. Мәсәлән, фонетик транскрипция квадрат жәяләрдә бирелә: *толым [толом]*, фонологик – гадәттә кыек жәяләрдә: *шөбһә /шөпһә'/*, сирәгрәк почмаклы жәяләрдә языла: *кадер <қәдәр>*.

ЖӨМЛӘ – хәбәрлекле мөнәсәбәт нигезендә барлыкка килә торган төп синтаксик берәмлек, тәмамланган уйны белдерүче сүз яки сүзләр тезмәсе. Ж.нең төп билгеләре: хәбәр итү (предикативлык), модальлек, билгеле бер интонация белән әйтелү, шушы телгә хас булган үзенчәлекле сүз тәртибенә ия булу.

ЖӨМЛӘДӘ СҮЗ ТӘРТИБЕ – жөмләнең бер үзенчәлеге, аерым тел яки телләр төркемендә сүзләрнең билгеле бер тәртиптә урнашуы. Нинди сөйләмдә һәм стильдә кулланылуына карап, сүз тәртибе ике төрле була: сүзләрнең туры (уңай) тәртибе һәм сүзләрнең кире тәртибе, ягъни инверсия.

ЖӨМЛӘ КИСӘКЛӘРЕ – жөмләнең мөстәкыйль мәгънәле сүзләр (яки мөстәкыйль мәгънәле һәм ярдәмлек сүзләр) белән белдерелгән, формаль һәм мәгънәви билгеләренә нигезләнеп аерылган кисәкләр. Жөмләнең баш, иярчен һәм модаль кисәкләрен билгелиләр. *Кара: Баш кисәкләр. Иярчен кисәкләр. Модаль кисәкләр.*

ЖӨМЛӨЛӘРНЕ ТӨРКЕМЛӘҮ. Жөмлөләр түбәндәге принципларга нигезләнеп төркемләнеләр: 1) хәбәрлекнең ничә булуына карап, гади жөмлә һәм кушма жөмлә; 2) хәбәрлекнең ничек белдерелүенә карап, ике составлы жөмлә һәм бер составлы жөмлә; 3) мәгънә тулылығы өчен кирәк булган

кисәкләрнең булу яки булмавына карап, тулы жөмлө һәм ким жөмлө; 4) әйтү максатына бәйле рәвештә, хикәя, сорау яки боерык (өндәү) жөмлөләр; 5) тойгының катнашу яки катнашмавына карап, тойгылы жөмлө һәм гадәти (тойгысыз) жөмлө; 6) чынбарлыктагы күренешләрне раслау яки кире кагуга карап, раслау жөмлө һәм инкяр жөмлө; 7) иярчен кисәкләрнең булу яки булмавына бәйле рәвештә, жыйнак жөмлө һәм жәенке жөмлө; 8) аерым жөмлө кисәкләренә таркала алу яки алмауга карап, грамматик таркала торган жөмлө һәм грамматик таркалмый торган жөмлө.

ЖЫЙНАК ЖӨМЛӨ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), баш кисәкләре генә булган гади жөмлө төре. Мәсәлән, *Табигать матур. Без килдек. Чаг.: Жәенке жөмлө.*

З

ЗУР ХӘРЕФ. *Кара: Баш хәреф.*

И

ИКЕ НОКТА (:) – гади һәм кушма жөмлөдә кулланыла торган тыныш билгесе. Гади жөмлөдә тиңдәш кисәкләрдән алда килгән гомумиләштерүче сүздән соң (*Монда һәрнәрсә ак бит: урын-жир, стена, түшәм, тәрәзә яңаклары...* (Б.Камалов)), фигыль белән бирелгән аныкланмыштан соң (*Кинәт көн әллә нишләде: сүнеп, сүрелеп калгандай булды* (М.Галиев)); кушма жөмлөдә мөнәсәбәтле сүзе булган баш жөмлө алдан килгән яки көттерү интонациясе аша бәйләнгән иярченле кушма жөмлөлөрдә (*Кеше күңеле дә шулай: яраны, озак та үтми, башка хисләр күмеп, төреп ала* (М.Мәһдиев). *Сизелә: үтте яшь вакытлар* (Г.Тукай)); теземдә төп бүлек санау бүлегеннән алда килгәндә куела.

ИКЕ СОСТАВЛЫ ЖӨМЛӨЛӨР – жөмлөлөрнө төркөмлөүнөң бер принцибына нигезлөнөп (*Кара: Жөмлөлөрнө төркөмлөү*), ике баш кисәге дә булган яки икенчесен куеп карау мөмкинлеге табылган гади жөмлө төрө. Мәсәлән, *Мин жиңел генә тордым. Юындым* (М.Әмир). **Чаг.: Бер составлы жөмлө.**

ИНВЕРСИЯ (лат. *inversio* – әйләндерү, күчереп (алмаштырып) кую) – жөмлөдә сүз тәртибенең жанлы сөйлөмдә, поэзиядә, тойгылы жөмлөлөрдә кулланыла торган төрө. Кире тәртиптә сүзләр түбөндөгечә урнашалар: 1) хәбәр иядән алда килә. Мәсәлән, *Шаулыи диңгез... Жил өрәдер... Жилкәнен киргән кораб!* (Дәрдемәнд); 2) аергыч аерылмыштан, тәмамлык һәм хәлләр үзләрә ияргән сүздән соң урнашалар. Мәсәлән, *Хуш, иске ел, көмеш сакаллы!* (М.Жәлил) *Ник моңарчы әйтмәдегез аны?* (Ә.Гаффар) *Төште очкын күңелгә* (Р.Төхфәтуллин). Аныклагыч белән аныкланмыш арасында һәм модаль кисәкләрдә И. күренеше булмый. **Чаг.: Сүзләрнең туры (унай) тәртибе.**

ИНКАРЬ ЖӨМЛӨ – жөмлөлөрнө төркөмлөүнөң бер принцибына нигезлөнөп (*Кара: Жөмлөлөрнө төркөмлөү*), гади жөмлөнөң чынбарлыктагы күренешләрнө кире кагуга нигезләнгән төрө. И.ж. күрсәткечләрә: фигыльләрдә – *-ма/-мә, -м*, сыйфатларда – *-сыз/-сез* кушымчалары; *түгел* кисәкчәсә; *юк* хәбәрлек сүзә. Мәсәлән, *Минем анда барганым юк. Көн болытсыз. Алар килмәделәр. Бу китап минекә түгел.* Сөйләм телендә инкарь мәгънәсә махсус күрсәткечләр булмаганда да белдерелә ала. Мәсәлән, *Бара ди! Барды ди! Барган ди! Кая инде ул бару! Барды сиңа! Баргандыр! Барыр ди! Нинди бару!* **h.б. Чаг.: Раслау жөмлө.**

ИЯ – ике составлы жөмлөнөң яки бер составлы атау жөмлөнөң баш кисәгә, икенчә баш кисәк – хәбәр белән хәбәрлеклө мөнәсәбәт нигезендә бәйләнә. Ия жөмлөнөң абсолют бәйсез кисәгә дип санала. Барлык сүз төркөмнәрә белән дә белдерелә ала. Төзелешә буенча гади һәм тезмә ияләр

билгеләнә. Мәсәлән, *Һавада берөзлексез тургайлар сайрый* (Ф.Шәфигуллин). *Тырышкан табар, ташка кадак кагар* (мәкаль). *Урманда каен җиләкләре өлгергән. Казан дәүләт университеты 1804 нче елда ачылган.*

ИЯРТҮЛЕ БӘЙЛӘНЕШ – бер сүз яки жөмләнең икенчесенә буйсынуы нигезендә барлыкка килә торган бәйләнеш. Ияртүле бәйләнештә өч төрле мөнәсәбәт булырга мөмкин: хәбәрлекле мөнәсәбәт, ачыклаулы (төгәлләүле) мөнәсәбәт һәм аныклаулы мөнәсәбәт. *Чаг.: Тезүле бәйләнеш.*

ИЯРЧЕН АЕРГЫЧ ЖӨМЛӘ – баш жөмлэдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән аергычны ачыкый яки баш жөмләнең аергычы урынында килә торган иярчен жөмлә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.а.ж. баш жөмлөгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүzlәр (*шул, шундый, мондый, шушы, шуның, моның, бер һ.б.; нинди – шундый, кайсы – шул, кем – шул һ.б.*), көттерү интонациясе (паузасы), *ки* ияртүче теркәгече ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Бахетле шул баладыр, кайсы дәресенә күңел бирсә* (Г.Тукай). *Бар шундый кешеләр: яхшылык эшләгән өчен дә рәхмәт айтмиләр* (М.Әмир). Синтетик И.а.ж. баш жөмлөгә янәшә торучарасы, сыйфат фигуралары, иялек килеше кушымчасы, сүз ясагыч кушымчалар (*-лы/-ле, -сыз/-сез, -дагы/-дәге, -дай/-дәй, -лык/-лек*), бәйлек һәм бәйлек сүzlәр (*дигән, кебек, шикелле, сыман, хәтле, чаклы, кадәрле*) аша иярә. Мәсәлән, *Бәя җитмәс кешеләр сез* (Р.Фәйзуллин). *«Нишләргә соң?» дигән сорау белән киләм синең рәсемең каршына* (Х.Туфан). *Күңеле пакь кеше кайгысыз яши* (мәкаль).

ИЯРЧЕН АНЫКЛАГЫЧ ЖӨМЛӘ – иярчен жөмләнең баш жөмлөдәгә берәр төшенчә яки фикерне аныклап килә торган төре. Аналитик төре генә бар, баш жөмлөгә аныклау интонациясе (паузасы) яки аныклаучы теркәгечләр

(ягъни, аеруча, бигрәк тә, дөрөсрәге, хәтта, икенче төрле әйткәндә, башкача әйткәндә һ.б.) ярдәмендә бәйләнә (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара*). Мәсәлән, *Телдән әйтә алмаган куанычым бик зур: ул мине үз итә, якын итә* (Ә.Еники). *Урынымнан торып, сихерле һәм нурлы якка, ягъни теге кыз утырган жәиргә елыштым* (И.Гази). *Мостафин бу урыннан очып төште, башкача әйткәндә, аны яңадан сайламадылар* (Ә.Еники).

ИЯРЧЕН ВАКЫТ ЖӨМЛӘ – баш жөмләдәге эш яки хәлнең үтәлү вакытын белдерә торган иярчен жөмлә. Баш жөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән вакыт хәлен ачыклай яки баш жөмләнең вакыт хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.в.ж. баш жөмләгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүзләр (*шул вакытта, шул чакта, шунда, шуннан соң, аңа кадәр, аннары һ.б.; кайчан – шунда, кайчан – шул вакытта, кайчан – шул чакта һ.б.*) ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Әз генә бер куанычың булырга өлгерми, шунда ук хәсрәт килеп баса* (Ш.Маннур). *Сәгать ничәгә чакырсаң, шул вакытка килермен*. Синтетик И.в.ж. баш жөмләгә хәл фигыль формалары (*-гач/-гәч, -ганчы/-гәнче*), хәбәр составындагы урын-вакыт яки иялек килеше кушымчалары, бәйлек һәм бәйлек сүзләр (*вакытта, чакта, арада, мәлдә, борын, соң, бирле, саен һ.б.*) аша иярә. Мәсәлән, *Сугыш беткәч, батыр күбәя* (мәкаль). *Син барда мин һәрчак дулкынланам* (Р.Фәйзуллин). *Туган телең искә төшә икән, хәл ителгән чакта язмышлар* (С.Хәким).

ИЯРЧЕН ЖӨМЛӘ – иярченле кушма жөмләдә баш жөмләгә иярәп, буйсынып килгән жөмлә. Төзелешләре ягыннан иярчен жөмләләр ике төргә бүленә: синтетик иярчен жөмлә һәм аналитик иярчен жөмлә. Мәгънәләре буенча иярчен жөмләләрнең түбәндәге төрләре була: иярчен ия жөмлә, иярчен хәбәр жөмлә, иярчен аергыч жөмлә, иярчен тәмамлык жөмлә, иярчен хәл жөмләләр (иярчен урын жөмлә, иярчен вакыт жөмлә,

иярчен сәбәп жөмлә, иярчен максат жөмлә, иярчен күләм жөмлә, иярчен рәвеш жөмлә, иярчен шарт жөмлә, иярчен кире жөмлә) һәм иярчен аныклагыч жөмлөләр.

ИЯРЧЕН ИЯ ЖӨМЛӘ – баш жөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән ияне ачыклай яки баш жөмләнең иясе урынында килә торган иярчен жөмлә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.и.ж. баш жөмләгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүzlәр (*шул, бу, ул, шунысы, моннысы, анысы, шушы, бер нәрсә һ.б.*; *кем – шул, кемнең – шул, нәрсә - шул, нинди – шул, кайсы – шунысы һ.б.*), көттерү интонациясе (паузасы), *ки* ияртүче теркәгече ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Кемгә әйтсәң, шул барыр* (И.Гази). *Һәркемгә билгеле: Тукай бик принципиаль кеше булган* (С.Кудаш). Синтетик төре баш жөмләгә янәшә торучарасы, бәйләк сүzlәр (*дию, дигән*), кайбер сүз ясагыч кушымчалар (*-лык/-лек, -лы/-ле, -сыз/-сез*) аша иярә. Мәсәлән, *Бәхет бар үзенә тиңне иптәш итә* (мәкаль). *Канаты бар очар* (мәкаль). *Аны акча юклык борчый. Эти киләчәк дию әле берни дә аңлатмый* (М.Хәсәнов).

ИЯРЧЕН КҮЛӘМ ЖӨМЛӘ – баш жөмләдәге билгенең яки процессның күләмен, дәрәжәсен белдерә торган иярчен жөмлә. Баш жөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән күләм хәлен ачыклай яки баш жөмләнең күләм хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.к.ж. баш жөмләгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүzlәр (*шундый, шул дәрәжәдә, шул хәтле, шулкадәр, шулай, алай һ.б.*; *никадәр – шулкадәр, күпме – шул хәтле, ничаклы – шулчаклы һ.б.*), *ки* ияртүче теркәгече ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Бу вакытта Ләйлә шулкадәр матур иде ки, аңа бөтен кешенең исе китә иде* (И.Гази). *Ни хәтле тиз булса, шул хәтле яхшы* (Ш.Камал). Синтетик И.к.ж. баш жөмләгә хәл фигыль формасы (*-ганчы/-гәнче*),

бәйлек һәм бәйлек сүзләр (*кадәр, чаклы, хәтле, саен, дәрәжәдә һ.б.*) аша иярә. Мәсәлән, *Үз кадерен белмәгән кеше кунакта кадере беткәнче утырыр* (мәкаль). *Көчәм җиткән кадәрле тырышырмын* (М.Әмир). *Хәзер инде хәлләр сукырлар да күрерлек дәрәжәдә ачылды* (Г.Ибраһимов).

ИЯРЧЕН КИРЕ ЖӨМЛӘ – баш жөмлэдән аңлашылган эш яки хәлнең киресе булачагын белдерә торган иярчен жөмлә. Баш жөмлэдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән кире хәлне ачыкый яки баш жөмләнең кире хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.к.ж. баш жөмлөгә ялгызак мөнәсәбәтле сүзләр (*шулай да, алай да, шулай булса да, шуңа карамастан һ.б.*) ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Мәкалә әйбәт кенә булды кебек, шулай да тагын бер кат карап чыгасы иде. Машинаны йөртү бик кыен, шулай булса да син бу эшкә көннән-көн ияләнә барасың* (Г.Тукай). Синтетик И.к.ж. баш жөмлөгә шарт фигыль формасы һәм *да/дә* кисәкчәсе, хәл фигыль формалары (*-ын/-еп/-п, -гач/-гәч*) һәм *да/дә* кисәкчәсе, боерык фигыль формасы (*-сын/-сен*), исем фигыль формасы һәм *белән* бәйлеге, *карамастан* бәйлек сүзе аша иярә. Мәсәлән, *Син үзең карагач та, мин берни дә күрмәгән бит* (К.Тинчурин). *Кулымны бәйләсәләр дә, телемне бәйләтмәдем* (Х.Туфан). *Уянмый ул, бөтен кеше тавышлансын* (Г.Тукай).

ИЯРЧЕН КИСӘКЛӘР – жөмләнең баш кисәкләренә ияреп килгән, төрле формаль һәм мәгънәви билгеләре нигезендә аерылган кисәкләр. И.к.гә аергыч, тәмамлык, хәлләр (урын хәле, вакыт хәле, сәбәп хәле, максат хәле, күләм хәле, рәвеш хәле, шарт хәле, кире хәл) һәм аныклагыч керә.

ИЯРЧЕНЛЕ КУШМА ЖӨМЛӘ – кушма жөмләнең аерым жөмләләре үзара ияртү юлы белән бәйләнгән төре (*Кара: Ияртүле бәйләнеш*). Ияртүче жөмлә баш жөмлә дип, ияреп килгәнә иярчен жөмлә дип йөртелә. Татар телендә иярченле кушма жөмләләр төзелешләре ягыннан ике төргә бүленәләр: синтетик

иярченле кушма жөмлө һәм аналитик иярченле кушма жөмлө. *Кара: Синтетик жөмлө. Аналитик жөмлө.*

ИЯРЧЕН МАКСАТ ЖӨМЛӨ – иярчен жөмлөнөң баш жөмлөдән аңлашылган эш яки хэлнең максатын белдерә торган төре. Баш жөмлөдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән максат хәлен ачыкмый яки баш жөмлөнөң максат хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлө. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлө. Синтетик чара*). Аналитик И.м.ж. баш жөмлөгә ялгызак мөнәсәбәтле сүзләр (*шуның өчен, моның өчен, аның өчен һ.б.*) ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Безгә тынычлык шуның өчен кирәк: без киләчәктә тыныч тормыш төзәргә телибез* (Р.Сибат). Синтетик И.м.ж. баш жөмлөгә өчен бәйлеге яки *дип* бәйлек сүзгә аша иярә. Мәсәлән, *Кыз уяңмасын өчен, һәркем аяк очы белән басып йөри* (Ш.Камал). *Илеңдә иминлек булсын дип, тәнеңә изге саф жан иңгән* (И.Иксанова).

ИЯРЧЕН РӘВЕШ ЖӨМЛӨ – баш жөмлөдән аңлашылган эш яки хэлнең үтәлү рәвешен белдерә торган иярчен жөмлө. Баш жөмлөдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән рәвеш хәлен ачыкмый яки баш жөмлөнөң рәвеш хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлө. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлө. Синтетик чара*). Аналитик И.р.ж. баш жөмлөгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүзләр (*шулай, алай, шул рәвешчә, шулай итеп, шундый итеп һ.б.; ничек – шулай, ничек – шулай итеп, ничек – шул рәвешчә һ.б.*), ияртүче теркәгечләр (*гүя, гүя ки, әйтәрсен, диярсен һ.б.*) ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Жиңел сөякле Кутуй белән салмак хәрәкәтле Такташ гел бер-берсенә тагылып йөреләр, шулай калган минем хәтеремдә* (Ә.Еники). *Кигән киём ничек туза, яшь гомер шулай уза* (мәкаль). *Болын бүген тыныч, хуш исле, ислемай сипкәннәр диярсен* (Г.Әпсәләмов). Синтетик И.р.ж. баш жөмлөгә бәйлек һәм бәйлек сүзләр (*кебек, шикелле, төсле, сыман, күк, хәлдә, килеш, итеп, дип һ.б.*), рәвеш ясагыч

кушымчалар (-ча/-чә, -дай/-дәй), хэл фигыль формасы (-ып/-еп/-п), -мыни/-мени сорау кушымчасы аша иярә. Мәсәлән, *Ул, күзләре еракларга текәлгән килеш, туган ил табигатенең гүзәллегенә сокланып торды* (М.Әмир). *Вәжданым кушканча яшим* (Р.Фәйзуллин). *Ачылды, кар эреп, таулар, тугайлар* (Дәрдемәнд).

ИЯРЧЕН СӘБӘП ЖӨМЛӘ – баш жөмләдән аңлашылган эш яки хәлнең үтәлү сәбәбен белдерә торган иярчен жөмлә. Баш жөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән сәбәп хәлен ачыклай яки баш жөмләнең сәбәп хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.с.ж. баш жөмләгә ялгызак мөнәсәбәтле сүзләр (*шуңа, шуңа күрә, шул сәбәпле, шунлыктан, шуның аркасында, шуның өчен һ.б.*), көттерү интонациясе (паузасы), ияртүче теркәгечләр (*чөнки, ки, ник дисәң, ник дигәндә һ.б.*) ярдәмдә бәйләнә. Мәсәлән, *Мәк чәчәген өздәм ялгыш кына, күз яшьләре түктең син шуңа* (Г.Зәйнашева). *Гаҗиз калды доктор: авыру кызга бер дару да файда бирмәде* (М.Жәлил). Синтетик И.с.ж. баш жөмләгә бәйлек һәм бәйлек сүзләр (*күрә, сәбәпле, аркасында, өчен, дип һ.б.*), юнәлеш яки чыгыш килеше кушымчалары, хэл фигыль формалары (-гач/-гәч, -ып/-еп/-п) аша иярә. Мәсәлән, *Кеше күп булганга күрә кермәдек* (А.Расих). *Яңгыр юктан бар җир китте, корды* (Р.Фәйзуллин). *Әтием өйдә булмагач, бу юлы мин аны үзем озата чыктым* (Ә.Еники).

ИЯРЧЕН ТӘМАМЛЫК ЖӨМЛӘ – иярчен жөмләнең баш жөмләдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән тәмамлыкны ачыклай яки баш жөмләнең тәмамлыгы урынында килә торган төре. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.т.ж. баш жөмләгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүзләр (*шуны, моны, шунысын, монысын, шуңа, шуннан, шуның белән, шул турыда, шул хакта һ.б.*; *ни – шуны, кемнән – шуннан, кем – шуңа*

h.б.), көттерү интонациясе (паузасы), *ки* ияртүче теркәгече ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Зур бурычлар тора алгы көндә, шул турыда язып ташлыймын* (Н.Такташ). *Яулык шаһит: сине һәм илемне йөрәк каным белән сакладым* (М.Жәлил). Синтетик И.т.ж. баш жөмлөгә төшем, юнөлеш, иялек, чыгыш яки урын-вакыт килеше кушымчалары, бәйлек һәм бәйлек сүзләр (*турында, хакында, белән, дип h.б.*) аша иярә. Мәсәлән, *Тел әйтә алмаганны әжыр әйтер* (мәкаль). *Син шундый ачык һәм матур язасың дип, һич тә күз алдыма китермәгән идем* (С.Әдһәмова).

ИЯРЧЕН УРЫН ЖӨМЛӨ – иярчен жөмлөнөң баш жөмлөдән аңлашылган эш яки хәлнең үтәлү урынын белдерә торган төре. Баш жөмлөдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән урын хәлен ачыкмый яки баш жөмлөнөң урын хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлө. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлө. Синтетик чара*). Аналитик И.у.ж. баш жөмлөгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүзләр (*шунда, анда, шул урында, шул әжирдә, шул якта h.б.; кайда – шунда, каян – шуннан, кая – шунда h.б.*) ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Уйсу әжиргә су әжыела, шунда казлар коена* (жыр). *Ул әжырны кайда ишетсәң, туган ил шунда булыр* (Рәшит Әхмәтжанов). Синтетик И.у.ж. баш жөмлөгә бәйлек сүзләр (*урында, әжирдә, якта, якка, яктан h.б.*) аша иярә. Мәсәлән, *Изгелек беткән әжирдә явызлык башлана* (мәкаль). *Мин ул киткән якка карап калдым*.

ИЯРЧЕН ХӘБӘР ЖӨМЛӨ – баш жөмлөдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән хәбәрне ачыкмый яки баш жөмлөдә бирелмәгән хәбәр урынында килә торган иярчен жөмлө. Бары аналитик төре генә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлө. Аналитик чара*). Баш жөмлөгә ялгызак һәм парлы мөнәсәбәтле сүзләр (*шул, бу, шулай, шундый, шунда, шул иде, шул булды, шул хәтле h.б.; кем – шул, ничек – шулай, күпме – шул кадәрле h.б.*), көттерү интонациясе (паузасы), *ки* ияртүче теркәгече ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Дөнъясы шундый: күп бүген хиссезләр, эшкуарлар* (Р.Гаташ). *Күпме булса сездә көч һәм ялкын, шул*

кадәрле эңирдә хаккыгыз (М.Жәлил). Сиңа сүз шул ки, бу серне кешегә сөйләмә (Г.Тукай).

ИЯРЧЕН ХЭЛ ЖӨМЛЭЛЭР – баш жөмлөгә ияреп, аны төрле яклап ачыклаучы жөмлөләр. Мәгънэләре буенча 8 төргә бүленәләр. *Кара: Иярчен урын жөмлә. Иярчен вакыт жөмлә. Иярчен сәбәп жөмлә. Иярчен максат жөмлә. Иярчен күләм жөмлә. Иярчен рәвеш жөмлә. Иярчен шарт жөмлә. Иярчен кире жөмлә.*

ИЯРЧЕН ШАРТ ЖӨМЛӨ – иярчен жөмләнең баш жөмлөдән аңлашылган эш яки хэлнең үтәлү шартын белдерә торган төре. Баш жөмлөдә мөнәсәбәтле сүз белән бирелгән шарт хәлен ачыкый яки баш жөмләнең шарт хәле урынында килә. Аналитик төре дә, синтетик төре дә бар (*Кара: Аналитик иярчен жөмлә. Аналитик чара. Синтетик иярчен жөмлә. Синтетик чара*). Аналитик И.ш.ж. баш жөмлөгә ялгызак мөнәсәбәтле сүзләр (*шулай булса, алай булса, алайса, юкса, югыйсә, шулай булганда һ.б.*) ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *Дөресен әйттик, юкса ул яратмас. Арамыздан китәрелсен яман эшләр, шулай булса алга китәр тәмам эшләр* (Г.Тукай). Синтетик И.ш.ж. баш жөмлөгә шарт фигыль формасы, *-мы/-ме* сорау кушымчасы, боерык фигыль формасы (*сын/-сен*), урын-вакыт килешендәге үткән заман сыйфат фигыль формасы (*-ганда/-гәндә*), бәйлек сүзләр (*исә, икән*) аша иярә. Мәсәлән, *Башың эшләмәсә, аягың күп йөрер* (мәкаль). *Буш вакыт булдымы, Иделгә куна китәләр* (Г.Ибраһимов). *Ныкларак уйлап караганда, ул, чыннан да, гаепле түгел иде* (Г.Ибраһимов).

К

КАТЛАУЛЫ КУШМА ЖӨМЛӨ – икедән артык хәбәрлеге булган кушма жөмлә. Төзелеше буенча өч төргә бүленә: күп тезмәле катлаулы

кушма жөмлө, күп иярченле катлаулы кушма жөмлө һәм катнаш кушма жөмлө.

КАТНАШ КУШМА ЖӨМЛӨ – катлаулы кушма жөмлөнөң бер төре, аерым жөмлөләре үзара тезү юлы белән дә, ияртү юлы белән дә бәйләнгән жөмлө, ягъни кимендә ике баш жөмлөгә бер яки күбрәк иярчен жөмлө бәйләнәп килү нигезендә формалашкан жөмлө. Мәсәлән, *Мин аны бик сөямен дә, ләкин күңелем сизәдер ки, мин бу эшкә ярамыйм* (Г.Тукай). *Офык киңәйгән саен, сүз күбәя, сөйләшүләр кызыграк була бара* (А.Гыйләжев).

КВАЛИФИКАТОР. *Кара: Ачыклагыч.*

КЕРЕШМӘ – грамматик яктан формалашкан жөмлө уртасына яки сирәк кенә ахырына килеп кергән, төп жөмлө турында өстәмә мәгълүмат биргән жөмлө. М.З.Зәкиев иярчен кереш жөмлө дип атый. Гадәттә жәяләр эчендә бирелә, сирәк кенә сызыклар белән аерылырга мөмкин. Мәсәлән, *Каршымда уртачадан тәбәнәгрәк (элек ул шактый озын булып күренә иде) кеше басып тора* (М.Юныс). *Язучы кеше (иҗат кешеләре барысы да шундый дип уйлыйм) – бертуктаусыз уйлана-эзләнә торган җан ул* (И.Гази). *Хәзер ике татар очрашканда, бер-берсе белән үз телләрендә иркәнләп сөйләшәләр (!)* (Р.Әхмәтжанов). *Хәлил агай, йотлыгып-йотлыгып – җаны әрнеп булыр – шуларны хикәя кылды* (Ш.Камал).

КЕРЕШ СҮЗ – сөйләүченең сөйләм эчтәлегенә төрле мөнәсәбәтен белдерүче модаль кисәк. К.с.ләр күп төрле мәгънә аңлатырга мөмкин: фикернең чыганагы (*минемчә, синеңчә, безнеңчә һ.б.*), фикернең тәртибе (*беренчедән, икенчедән, бердән һ.б.*), шикләнү (*бәлки, ихтимал, күрәсең, ахры, ахрысы һ.б.*), шикләнмәслек итеп әйтү (*әлбәттә, һичшиксез, шөбһәсез, билгеле, бәхәссез, дәрәс, чынлап та һ.б.*), фикернең гадәтилегенә (*гадәттә, табигый, билгеле булганча, гадәт буенча, кабул ителгәнчә һ.б.*), игътибарны җәлеп итү (*тукта*

(әле), гафу ит, кара (әле), әйтсәм әйтим, беләсең килсә һ.б.), үтенү (зинһар), бәя бирү (дәресен әйткәндә, дәресрәге, иң яхшысы, турысын әйткәндә, иң әһәмиятлесе, иң мөһиме һ.б.), төрле тойгылар, эмоциональ мөнәсәбәт (бәхеткә (каршы), кызганычка (каршы), имеш, янәсе һ.б.), фактларны акылга алу, аңлау (мисал өчен, мәсәлән, әйттик, фараз итик һ.б.), фикерне йомгаклау, нәтижә ясау (димәк, шулай итеп, нәтижә ясап әйткәндә, йомгаклап әйткәндә, ниһаять, күренгәнчә, кыскасы, гомумән, гомумиләштереп әйткәндә һ.б.).

КИМ ЖӨМЛӨ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), гади жөмлөнөң мәгънә тулылыгы өчен кирәк булган барлык кисәге дә кулланылмаган төре. Ул кисәк контекстан, обстановка, кул һәм йөз хәрәкәтләрәннән аңлашыла. К.ж. жанлы сөйләмдә, диалогларда күп кулланыла. Мәсәлән,

— *Син бүген сәгатъ ничәдә кайтасың?*

— *Сигездә.*

— *Ә.Еникинең «Рәшә» повестен кем укыды?*

— *Мин. Чаг.: Тулы жөмлө.*

КИРЕ СҮЗ ТӘРТИБЕ. *Кара: Инверсия.*

КИРЕ ХӘЛ – хәл иярчен кисәгенең процессның киресе булачагын белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә шарт фигыль, *-ын/-ен/-н* формалы хәл фигыль һәм урын-вакыт килешендәге үткән заман сыйфат фигыль формаларына *да/дә, та/тә* кисәкчәләре ялганып яки *карамастан* бәйләк сүзе ярдәмендә иярә. Мәсәлән, *күрсә дә әйтмәү, белеп тә дәшмәү, ишеткәндә дә хәбәр итмәү, яңгырга карамастан килү.*

КОММУНИКАТИВ СИНТАКСИС – (лат. *communicatio* < *communico* – гомумиләштерәм, бәйлим, аралашам; гр. *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның

аралашу процессында жөмләнең ролен билгеләү, актуаль кисәкләрне тикшерү белән шөгыльләнә торган юнәлеше.

КОНКРЕТИЗАТОР. *Кара: Ачыклагыч.*

КОНТРАСТИВ СИНТАКСИС (фр. *contraste*, гр. *syntaxis* – төзелеш) – төрле типтагы телләрнең синтаксик төзелешен чагыштырып өйрәнә торган юнәлеш.

КУШМА ЖӨМЛӘ – жөмлөләрне төркемләнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), ике яки аннан артык хәбәрлеге булган төзелмә (*Кара: Хәбәрлек*). Ике хәбәрлеге булган жөмлә түбәндөгечә төркемләнә: тезмә кушма жөмлә һәм иярченле кушма жөмлә. Икедән артык хәбәрлеге булган жөмлә катлаулы кушма жөмлә дип атала.

КУШТЫРНАКЛАР – текстта туры сөйләмне; цитаталарны; әсәр, газета, журнал, завод-фабрика һ.б. атамаларын белдерүче ялгызлык исемнәрен; туры мәгънәсендә килмәгән сүзгә аерып кую өчен кулланыла торган тыныш билгесе. Мәсәлән, *«Хәят» повесте, «Мәдәни җомга» газетасы, «Идел» журналы; Г.Тукай: «Халык зур ул, көчле ул, дәртле ул, моңлы ул, әдип ул, шагыйрь ул», — дип язган; Экологик проблемалар безне табигатебездәге бу «гүзәллекләр»гә борчылып, чаң сугарга мәҗбүр итә.*

КУЗАЛЛАУЛЫ (ТЕМАТИК) БАШ КИЛЕШ – баш килештәге бер сүзгә, мәгънәсенә аерым басым ясау өчен, жөмлә алдына чыгарылуы нигезендә барлыкка килә торган форма. Нигез жөмләдә ул III зат күрсәтү, зат алмашлыклары яки III зат тартым кушымчалы исем белән алыштырыла һәм аның турында күбрәк мәгълүмат бирелә. Бу төр жөмлөләр матур әдәбиятта һәм публицистикада күп кулланыла. Мәсәлән, *Татарстан! Нинди матур ул ул* (Ә.Исхак). *Каен! Исе ап-ачык булып борынны ярып керде* (А.Гыйләжев).

КҮЛӨМ ХӘЛӘ – хәл иярчен кисәгенең процесс яки билгенең күләмен, дәрәжәсен белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр (*кадар, хәтле, чаклы, тикле, саен; мәртәбә, тапкыр, кат һ.б.*), хәл фиғыль формалары, рәвеш ясагыч кушымчалар (*-дай/-дәй, -ча/-чә*) ярдәмендә бәйләнә; күләм-чама рәвешләре, сан һәм вакыт, үлчәм белдерә торган сүзләр белән белдерелә. Мәсәлән, *күп сөйләү, озак тору, өч чакрым үтү, ике сәгать утыру, илле сум түләү, рәсемдәге төсле матур, аккошлардай ак, төнгә чаклы калу, жиде кат уйлау.*

КҮП ИЯРЧЕНЛӘ КАТЛАУЛЫ КУШМА ЖӨМЛӘ – катлаулы кушма жөмләнең бер төре, бер баш жөмлөгә берничә иярчен жөмләнең бәйләнәп килүе нигезендә барлыкка килә торган жөмлә. Төзелеше ягыннан 4 төргә бүленә: 1) тиндәш иярүле, ягъни бер баш жөмлөгә бер үк функцияне үтәүче иярчен жөмләләр бәйләнә. Мәсәлән, *Буе талчыбыктай, үзе уңган, шуның белән ул матурлар арасында да үзен кимсетергә юл бирмәде* (Г.Ибраһимов); 2) тиндәш түгел иярүле, ягъни бер баш жөмлөгә төрле функция үтәүче иярчен жөмләләр бәйләнә. Мәсәлән, *Мәхәббәт туса, чәчәк бөресе ачылгандай, бары үзеннән-үзе һәм үз вакыты белән генә туа ала ул* (Ә.Еники); 3) бер-бер артлы (дәрәжә белән) иярүле, ягъни бер баш жөмлөгә берничә жөмлә берсе артыннан берсе ияреп килә. Мәсәлән, *Сугыш бетеп, бер ел узгач, кайтты ул минем кара егетем, минем Бәхетгәрәем!* (Ә.Еники); 4) берничә төр иярүле, ягъни алда саналган иярү төрләрәнең икесе яки өчесе дә бергә кулланыла. Мәсәлән, *Күрәп торасыз: фуражы бар хужәлыклар салам юктан интегә* (Х.Хәйруллин).

КҮПНОКТА (...) – сөйләмнең әйтәләр бетмәвен яки текстның бер өлеше төшереп калдырылуын күрсәтү өчен кулланыла торган тыныш билгесе. Шулай ук икенче тема яки күренешкә кисәк кереп киткән очракта да кызыл юлдан башланган текст алдына күпнокта куела. Мәсәлән, *Дүрт аяклы ат та сөртенә. Сөртенмиме соң... Ничек кенә сөртенде әле!*

... *Атна-ун көннән уракка төшәбез дип йөргәндә, авылда бик тә сәер хәбәр таралды* (Р.Төхфәтуллин).

КҮП ТЕЗМӘЛЕ КАТЛАУЛЫ КУШМА ЖӨМЛӨ – катлаулы кушма жөмләнең бер төре, икедән артык жөмләнең үзара тезү юлы белән бәйләнүе нигезендә барлыкка килә. Аерым жөмлөләр тезү (санау) интонациясе, тезүче теркәгечләр аша бәйләнешкә керә (*Кара: Тезүле бәйләнеш*). Мәсәлән, *Көнө-төнө кар ява, эңил ыжгыра, туктаусыз буран уйный* (Г.Ибраһимов). *Төшөндә Хәлимне әнисе чакыра, ә Хәлим аннан кача, ләкин аны тотып китерәләр* (И.Гази).

КЫЕК СӨЙЛӘМ – үзгәртеләп кулланылган чит сөйләм. Туры сөйләмне К.с.гә әйләндергәндә, баш кисәкләрдә төрле үзгәрешләр була, жөмлөгә аерым сүzlәр өстәлә: 1) хикәя жөмлө формасындагы туры сөйләмне К.с.гә үзгәрткәндә, ия иялек килешендәгә тәмамлыкка әйләнә; хәбәр, исемләшәп, төшөм килешен ала һәм аңа әйтте (хәбәр итте, белдерде) сүзгә өстәлә. Мәсәлән, *Галия: “Мин дәрестән киләм”, – диде. Галия үзенең дәрестән килүен әйтте.* 2) Сорау жөмлө формасындагы туры сөйләмне К.с.гә әйләндергәндә, ия яки эндәш сүз, иялек (чыгыш) килешен алып, тәмамлыкка әйләнә; хәбәр, исемләшәп, төшөм килешенә куела яисә, исемләшәп, турында (хакында) бәйлеге белән килә. Мәсәлән, *Акрын гына: “Сез көтәсезме?” – дип сорады* (Ә.Еники). *Акрын гына минем көтү-көтмәвемне сорады.* 3) боерык жөмлө булган туры сөйләмне К.с.гә әйләндергәндә, ия юнәлеш килешендәгә тәмамлыкка әйләнә; хәбәр инфинитив формасын алып, аңа кушты, боерды, үтенде кебек сүzlәр өстәлә. Мәсәлән, *Әлфия: «Сез минем янга кереп чыгыгыз ала!» – диде. Әлфия безгә үзе янына кереп чыгарга кушты.*

КЫЕК ТӘМАМЛЫК. *Кара: Тәмамлык.*

КЫЗЫЛ ЮЛ – текстның һәм аның аерым тема, күренеш һәм мәсьәләгә караган өзегенең (*Кара: Абзац*) беренче юлы.

М

МАКРОТЕКСТ (гр. *macros* – озын, зур; лат. *textum* – тукуыма, кушылма, бәйләнеш). *Кара: Текст.*

МАКСАТ ХӘЛЕ – хәл иярчен кисәгенең процессның үтәлү-үтәлмәү, билгенең булу-булмау максатын белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә юнәлеш килеше кушымчасы, инфинитив формасы, *өчен* бәйлеге һәм *дип* бәйлек сүзе аша бәйләнә. Мәсәлән, *гөмбәгә бару, (сөт) сатарга йөрү, аңлатыр өчен тырышу, бәйрәмгә дип әзерләнү.*

МИКРОТЕКСТ (гр. *mikros* – кечкенә; лат. *textum* – тукуыма, кушылма, бәйләнеш). *Кара: Текст.*

МОДАЛЬ КИСӘКЛӘР – жөмләдә сөйләүченең чынбарлыкка һәм сөйләмгә мөнәсәбәтен белдерүче кисәкләр. М.к.гә кереш сүзләр һәм эндәш сүзләр керә. *Кара: Кереш сүз. Эндәш сүз.*

МОДАЛЬЛЕК (фр. *modalite* < лат. *modus* – чара, ысул) – жөмләнең төп билгесе, сөйләүченең чынбарлыкка мөнәсәбәтен белдерүе нигезендә барлыкка килә. Күп төрле модаль мәгънәләр (шатлану, үкенү, боеру, үтенү, кайгыру, ният, карар итү, мөмкинлек, теләк һ.б.) фигыль төркемчәләре кушымчаларында яки аларга нигезләнәп ясалган формаларда чагылыш таба. Шулай ук фигыльдә – зат, исемдә – тартым кушымчалары, зат алмашлыклары, эндәш сүзләр, ымлыклар, кереш сүзләр һ.б. да М.не белдерүдә катнашалар. Мәсәлән, *Соңга калма! Әйтә күр! Жырлагызчы! Дөнья буйлап сәяхәт итәсе иде! Алманча укый алам. Ул Төркиягә барасы итте. Әлбәттә, кеше кешесез яши алмый* (Ә.Еники).

Чыкчы, и фикрем кояшы! (Г.Тукай) *Ахрысы, бу эшине ул да яратыр кебек* (М.Мәһдиев).

МОНОЛОГ (гр. *monos* – бер, *logos* – сөйләм) – туры сөйләмнең бер төре; персонажның үз-үзенә, башка берәүгә яки халыкка мөрәжәгать ителгән сөйләме.

МӨНӘСӘБӘТЛЕ СҮЗ – аналитик бәйләүче чара (*Кара: Аналитик чара*). М.с. булып күрсәтү, билгеләү алмашлыклары һәм аларга нигезләнеп ясалган күп төрле формалар (*шул, шунысы, шунда, шул вакытта, шунлыктан, шул сәбәпле, шуңа карамастан, монысы, моның өчен, барысы, бөтенесе, һәммәсе* һ.б.) һәм кечкенәрәк саннар килергә мөмкин. М.с. һәрвакыт баш жөмлө составында килә, иярчен жөмләне алыштыру сәләтенә ия, иярчен жөмләнең функциясен билгели. Мәсәлән, *Бәхеткә шунысы бар тагын: һәркем үз учагын үзенчә яга* (Ә.Гаффар). *Бөтен сер шунда: даһилыкка иң туры юл халык йөрәге аша уза* (Ә.Баян). Татар тел белемендә шулай ук ялгызак М.с.ләр һәм парлы М.с.ләрне дә аеру бар. Парлы М.с.ләр дип баш жөмлэдә күрсәтү, билгеләү алмашлыклары яки кечкенәрәк саннарның килүе, ә иярчен жөмлэдә сорау алмашлыкларының урын алуы атала. *Кара: Теркәгеч сүз*. Мәсәлән, *Кем аерылмый, шулар белми аерылу сагышларын* (жыр).

Н

НОКТА (.) – хикәя жөмлө һәм тыныч тавыш белән әйтелгән боерык жөмлө ахырында, драма әсәрләрендә персонаж исеменнән соң куела торган тыныш билгесе. Н. шулай ук инициаллар һәм шартлы кыскартылмаларда да кулланыла. Мәсәлән, *М.З.Зәкиев, Ф.С.Сафиуллина; һ.б. (һәм башкалар), һ.ш.о. (һәм шуңа охшаашлар), б.э.к. (безнең эрага кадәр)*.

НОКТАЛЫ ӨТӨР (;) – теркөгөчсөз бэйлөнөп килгән тиндәш кисәкләр һәм күп тезмәле катлаулы кушма жөмлөләр жәенке булып, үз эчләрәндә тагын тыныш билгеләре булган очракта куела торган тыныш билгесе. Мәсәлән, *Әйдә халыкка хезмәткә, Хезмәт эчәндә йөзмәккә; Бу юлда һәртөрле хурлыкка, Зорлыкларга түзмәккә!* (Г.Тукай)

О

ОБЪЕКТ (лат. *objektum* – предмет) – семантик синтаксисның өйрәнү объекты. Традицион (грамматик) синтаксиста тәмамлыкка туры килә. Фигыль белән белдерелгән эш-хәрәкәт юнәлдерелгән предмет яки затны белдерә. Синтаксик функциясе буенча субъектка каршы куела. *Кара: Семантик кисәкләр.*

ОБЪЕКТ МӨНӘСӘБӘТЕ – сүзтезмәдә иярүче сүз тарафыннан ияртүченең объекты белдерелү нигезендә барлыкка килә торган мөнәсәбәт. Мәсәлән, *әнисенә бирү, китап уку, каләм белән язу, дустаны турында сөйләү.*

Ө

ӨНДӘҮ БИЛГЕСЕ (!) – тойгылы хикәя һәм тойгылы боерык (өндәү) жөмлөләр ахырында куела торган тыныш билгесе. Мәсәлән, *Тыныч торма, каләм, дәртеңне яз, яз!* (Г.Тукай) *Нинди матурлык! Бер ел – безнең хыялыбыз алдында нинди кыска, нинди көчсөз ул!..* (Ә.Еники)

ӨСТӘЛМӘ – төп жөмлә артыннан килеп, аның турында өстәмә фикер белдергән һәм аерым жөмлә итеп формалаштырылган сүз яки сүзтезмә. Язучы Ө.ләрне аларның мәгънәсенә игътибарны тагын да ныграк юнәлтү өчен куллана. Мәсәлән, *Куштирәк – баләкәй авыл. Бер генә урамлы* (Н.Фәттах). *Минем дә яшисем килә. Кеше төслә!* (Г.Әпсәләмов) *Әх, менә хәзер киң*

канатлы бөркет буласы иде дә, югарыга күтәреләсе иде. Канатларны киң
жәеп (Г.Гобәй).

ӨТЕР (,) – аерым сүз, сүзләр тезмәсен яки кушма жөмлө составындагы
гади жөмлөләрне бер-берсеннән аеру өчен хезмәт итүче тыныш билгесе.

II

ПАРАТАКСИС (гр. *parataxis* – янәшә урнашу). *Кара: Тезүле бәйләнеш.*

ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ (фр. *parcelle* – кисәк, өлеш) – синтаксик яктан
бәйләнгән текстны интонация ярдәмендә аерымланган кисәкләргә (жөмлөләргә)
таркату. Мәсәлән, *Чаба-йөгәрә. Казый. Таший. Йөгәрә-чаба. Ята. Ашый...*
(Р.Фәйзуллин) *Шигырьдән түгел, поэмалардан башлап китте Әхсән Баян. Ун
ел элек, 1959-60 елларда. Ике буын уртасында... Ш.Галиев белән
Р.Фәйзуллиннар буыны уртасында... (С.Хәким)*

ПОЛИЛОГ (гр. *polys* – күп санлы, *logos* – сөйләшү) – туры сөйләмнен
бер төре, күп кешеләрнең берьюлы сөйләве нигезендә барлыкка килә. Мәсәлән,

Халык шау килде:

- *Тизрәк жыенып бетәргә кирәк! Үзебезнең мөселман
мәмләкәтенә китәбез!*

- *Житәр, патша-түрәләрнең жәбер-золымына күп түздек!*

- *Яңа жирдә тормышыбыз тыныч, тамагыбыз тук булып,
ичмасам (М.Галәү).*

ПРАГМАТИК СИНТАКСИС (гр. *pragma* – эш, гамәл; *syntactic* –
төзелеш) – синтаксисның бер юнәлеше, фикерне тыңлаучыга житкерүче
чараларны, чынбарлыкның фикердә чагылу дәрәжәсен тикшерү белән
шөгыльләнә.

ПРЕДИКАТ (лат. *praedicatum* – әйтелгән) – 1. Семантик синтаксисның өйрәнү объекты, сөйләмнең мәгънәви төзелешендәге төп компонент. II. сөйләм чикләрендә чынбарлыктагы яки уйлап чыгарылган хәлләрне тасвирлый (*Кара: Семантик кисәкләр. Хәбәр итү*). 2. Логик фикерләүнең бер кисәге (субъект – предикат). 3. *Кара: Хәбәр.*

ПРЕДИКАТИВЛЫК. *Кара: Хәбәр итү.*

ПРЕДИКАТИВ НИГЕЗ. *Кара: Хәбәрлек.*

Р

РАСЛАУ ЖӨМЛӨ – жөмлөләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлөләрне төркемләү*), гади жөмлөнөң чынбарлыктагы күренешләрне раслап әйтүгә нигезләнеп төзелгән төре. Татар телендә раслау жөмлөнөң махсус күрсәткече юк. Мәсәлән, *Ул килде. Уйнаган көннәрем бар, уйланган көннәрем бар* (Р.Гәрәй). Сөйләм телендә раслау мәгънәсе инкарь күрсәткечләре белән дә белдерелергә мөмкин. Мәсәлән, *Бармады ди! Бармаска! Бармас сиңа! Нинди бармау! Бармас инде! Бармый ни! Бармаган кая! Бармас! һ.б. Чаг.: Инкарь жөмлө.*

РӘВЕШ ХӘЛӘ – хәл иярчен кисәгенең процессның үтәлү рәвешен яки билгенең билгесен белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә чыгыш килеше кушымчасы, хәл фигыль формалары, рәвеш ясагыч кушымчалар (*-ча/-чә, -дай/-дәй*), бәйләк һәм бәйләк сүзләр (*кебек, шикелле, төсле, сыман, күк, рәвештә, формада, булып, килеш, буенча һ.б.*) ярдәмендә һәм янәшә торып буйсына. Мәсәлән, *эшләпәдән йөрү, яратып карау, искечә уйлау, йолдызлар булып кабыну, су кебек кирәк, яхшы күрү, кызу йөрү.*

РЕЛЯТИВ МӨНЭСЭБЭТ (лат. *relativus* – чагыштырмалы) – сүзтезмэләрдә иярүче сүз тарафыннан фигыль белән белдерелгән ияртүченең төрле билгеләре ачыклану нигезендә барлыкка килә торган мөнәсәбәт. Мәсәлән, *бүген сөйләү, яхшы уку, тиз арада башкару, әйткәнче уйлау*.

РЕМА (гр. *rhema* – сүз, әйтелмә; әйтелгән) (**СӨЙЛӘМ ЯҢАЛЫГЫ**) – жөмләнең актуаль кисәкләргә бүленешендә сөйләм предметы – тема хақында яңа мәгълүмат алып килүче һәм сөйләмнең коммуникатив үзәген тәшкил итүче өлеше. *Кара: Актуаль кисәкләр*.

РЕПЛИКА (фр. *replique*) – диалог яки полилогта катнашучыларның һәр аерымы әйтелмәсе. Һәрбер реплика кызыл юлдан языла. Әдәби эсәрләрдә аның алдына сызык куела. Драма эсәрләрендә персонаж исемнән соң бирелә. Мәсәлән,

— *Әти, нинди кош икән ул, ә?*

— *Белмим, улым...*

— *Сандугач ул, әйеме, әти?* (Ф.Яруллин)

Ана. Утыр! Утыр, улым, утыр!..

Инсаф. Менә, әни! Син чәчәк яратасың бит, чәчәк алып килдем әле сиңа... (Ш.Хөсәенов)

РЕФЕРЕНТ (лат. *referens (referentis)* – чагыштыручы, мөнәсәбәт белдерүче) – чынбарлыкның, ягъни кеше аңыннан тыш реаль яши торган күренешләрнең, сөйләүче яки язучы тасвирлаган (күздә тоткан) объекты. Шулай ук чынбарлыкның үзен дә Р. термины белән атау күзәтелә.

РЕФЕРЕНЦИЯ – сөйләм семантикасының чынбарлыкка мөнәсәбәте. Икенче төрле репрезентация дип тә атыйлар.

С

СӘБӘП ХӘЛЕ – хәл иярчен кисәгенең процессның үтәлү-үтәлмәү яки билгенең булу-булмау сәбәбен белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә юнәлеш һәм чыгыш килеше кушымчалары, бәйләкләр яки бәйлек сүзләр (*сәбәпле, аркасында, күрә, өчен*), хәл фигыль формалары (*-гач/-гәч, -ын/-ен/-н*) аша бәйләнә. Мәсәлән, *тавышка уяну, шатлыктан елау, авыру сәбәпле килмәү, күрмәгәч сөйләшә алмау*.

СЕМАНТИК КИСӘКЛӘР – семантик синтаксисның төп өйрәнү объектлары. С.к.гә субъект, предикат, объект, атрибут һәм ачыклагыч (квалификатор, конкретизатор) керә. Татар тел белемендә аларны түбәндәге шартлы билгеләр белән күрсәтәләр: Пре. – предикат (хәр.Пре. – хәрәкәт предикаты, йөр.Пре. – йөрү предикаты, аңл.Пре. – аңлату-сөйләү предикаты һ.б.), Суб. – субъект (сиз.Суб. – сизү субъекты, аңл.Суб. – аңлату субъекты һ.б.), Об. – объект, Ат. – атрибут һәм Ач. – ачыклагыч. Мәсәлән, *Илһам иртә белән мәктәпкә китте: йөр.Суб. – вак.Ач. – юн.Ач. – йөр.Пре.*

СЕМАНТИК СИНТАКСИС (гр. *semantikos* – белдерә торган, *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның сөйләм төзелешен мәгънәви яктан гына өйрәнүне нигез итеп алган юнәлеше. Семантик кисәкләрне тикшерү белән шөгыйльләнә.

СЕМИОТИК СИНТАКСИС (гр. *semeiotike* < *semeion* – билге, *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның сөйләмне һәм аның берәмлекләрен өч яклап: синтактикасын (формасын), семантикасын (мәгънәсен) һәм прагматикасын (яшәү максатын) өйрәнә торган юнәлеше.

СИНТАГМА (гр. *syntagma* – бергә төзелгән, бәйләнгән) – синтаксик берәмлекләрнең берсе, бер яки берничә сүзнең билгеле бер интонация белән

әйтелгән мәгънәле кисәге. Мәсәлән, *И туган тел / и матур тел / әткәм-әнкәмнең теле* (Г.Тукай).

СИНТАКСИК БӨТЕН. *Кара: Текст.*

СИНТАКСИС (гр. *syntaxis* – төзелеш) – тел белеменең сөйләм төзелешен өйрәнә торган тармагы. Синтаксисның төп берәмлекләре: сүзтезмә, жөмлә (гади жөмлә, кушма жөмлә), синтагма, текст.

СИНТЕТИК ИЯРЧЕН ЖӨМЛӘ – иярченле кушма жөмләдә баш жөмләгә синтетик чаралар ярдәмендә бәйләнгән иярчен жөмлә. Бу төр жөмлә тәмамланмаган төсмер ала: ия белән хәбәр затта ярашмый. Иярчен жөмлә үзеннән соң баш жөмләнең килүен таләп итә. С.и.ж. төрки телләренң үзенчәлеге булып санала. Мәсәлән, *Кунаклар килеп житү белән, бәйрәм башланды. Кояш чыккач, көн жылынды. Чаг.: Аналитик иярчен жөмлә.*

СИНТЕТИК ЧАРА – синтетик иярчен жөмләне баш жөмләгә ияртүче чара. С.ч.ларга килеш кушымчалары, рәвеш һәм сыйфат ясагыч кушымчалар (*лы/-ле, -сыз/-сез, -ча/-чә, -дай/-дәй, -лык/-лек* һ.б.), фигыль формалары, бәйлек һәм бәйлек сүзләр, янәшә тору керә. С.ч.лар иярчен жөмләнең хәбәре составында килә, шуңа күрә хәбәр тулы формада булмый. *Чаг.: Аналитик чара.*

СОРАУ БИЛГЕСЕ (?) – сорау жөмлә ахырында куела торган тыныш билгесе. Мәсәлән, *Ул киләчәкме? Син бәхетлеме, синең гүзәллеген һәм акылыңның кадерен беләләрме бу дөнъяда?* (М.Мәһдиев)

СОРАУ ЖӨМЛӘ – жөмләләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмләләрне төркемләү*), гади жөмләнең әйтү максаты ягыннан аерылган төре, нәрсәне дә булса белү, раслау омтылышы һәм теләге

белән әйтелгән жөмлә. С.ж.гә сорау интонациясе, сорау алмашлыклары һәм кисәкчәләре хас. Мәсәлән, *Кем ул? Кайдан килгән? Сөз язучымы? Аның Г.Хәсанов хикәяләрен укыганы бармы икән? Чаг.: Хикәя жөмлә. Боерык жөмлә.*

СТРУКТУР КИСӘКЛӘР – структур синтаксисның төп өйрәнү объекты. С.к. морфологик категорияләр нигезендә билгеләнә. Структур анализ шартлы билгеләр ярдәмендә ясала. Мәсәлән, *И. – исем, С. – сыйфат, т.Сан – тәртип саны, к.А. – күрсәтү алмашлыгы, х.Р. – хал рәвеш, Ф.-у -исем фигыль һ.б.* Бәйләгеч һәм модаль сүз төркемнәре, ярдәмче фигыльләр, күпчелек кушымчалар, фигыль формалары тулы килеш языла. Мәсәлән, *Ул бүген төсле карандашлар белән бик матур рәсем ясады: з.А – х.Р. – С. – И.-лар белән – б.Р. – С. – И. – Ф.-ды.*

СТРУКТУР СИНТАКСИС (лат. *structura* – төзелмә, корылма; гр. *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның бер юнәлеште, сөйләм төзелешенең форма ягын гына тикшерүгә өстенлек бирә, өйрәнү объекты итеп структур кисәкләрне ала. Сөйләм структурасының эчке закончалыкларын ачканда, еш кына жөмлә төзелешен үзгәртеп карау юлы белән эш иткәнлектән, аны трансформацион синтаксис дип тә атайлар, генератив дигән атама да кулланалар.

СУБЪЕКТ (лат. *subjectum* – кеше, зат) – семантик синтаксисның өйрәнү объекты, жөмләдәге сөйләм предметын белдерә. *Кара: Семантик кисәкләр.* Грамматик С., жөмлә кисәкләре турындагы өйрәтмә буенча, ия белән тәңгәл килә. Синтаксик-семантик теориядә агенс булып карала һәм объектка каршы куела. Логик С. – жөмләдә фикерләүнең субъектына туры килүче һәм предикатка каршы куелучы кисәк.

СҮЗ ЖӨМЛӘ – бер составлы гади жөмләнең жөмлә кисәкләренә аерып булмый торган төре. С.ж. ымлыктар, аваз ияртемнәре, хәбәрлек сүзләр, кайбер

кисәкчәләр белән бирелә, сөйләүченең сөйләмгә һәм чынбарлыкка төрле мөнәсәбәтен белдерә. Мәсәлән, *Әйе. Ярар. Дөрөс. Түгел. Инде... Соң? Ух! Ура! Тсс! Их!*

СҮЗЛӘР БӘЙЛӘНЭШЕ – синтаксисның өйрәнү предметы – сөйләм төзелешенең төп нигезен тәшкил иткән бәйләнеш. Сүзләр бәйләнеше ике төрле булырга мөмкин: тезүле бәйләнеш һәм ияртүле бәйләнеш.

СҮЗЛӘРНЕҢ КИРЕ ТӘРТИБЕ. *Кара: Инверсия.*

СҮЗЛӘРНЕҢ ТУРЫ (УҢАЙ) ТӘРТИБЕ – жөмләдә сүз тәртибенең күбрәк язма сөйләмдә, әдәби телдә кулланыла торган төре. Татар телендә туры тәртиптәге сүзләр түбәндәгечә урнашалар: ия хәбәрдән алда килә, хәбәр жөмләне тәмамлый; ачыклаулы (төгәлләүле) мөнәсәбәттәге сүзләрнең иярүчесе ияртүчедән алда урнаша, ягъни аергыч аерылмыштан, тәмамлык һәм хәлләр үзләре ияргән сүздән алда куела; аныклагыч аныкланмыштан соң килә. Мәсәлән, *Без, Идел буе халыклары, борын-борын заманнардан бирле күп милләтле, зур һәм тату гаилә булып яшибез* (Г.Бәширов). Сүзләрнең урнашу тәртибе жөмләнең актуаль кисәкләре белән дә бәйле. *Кара: Актуаль кисәкләр. Чаг.: Инверсия.*

СҮЗТЕЗМӘ – мөстәкыйль мәгънәле кимендә ике сүзнең ачыклаулы мөнәсәбәткә керүе нигезендә барлыкка килгән синтаксик берәмлек. Сүзтезмәләрнең түбәндәге төрләре аерыла: ирекле (синтаксик) С. (*өй ачыкчы, таш күпер*) һәм тотрыклы (фразеологик) С. (*тел ачыкчы, таш күңел*); гади С. (*ел саен очрашу, озак сөйләшү*) һәм катлаулы С. (*узган ел очрашу, бер сәгатъ сөйләшү*). Иярүче һәм ияртүче сүзләрнең нинди сүз төркеме белән белдерелүенә карап, күп санлы төрләр билгеләнә. Мәсәлән, *жылы яңгыр* – сыйфатлы исем С., *киләсе көн* – фигыльле исем С., *бүген матур* – рәвешле сыйфат С., *бишкә бүлү* – санлы фигыль С., *юк-бар йомыш* – хәбәрлек сүзле

исем С. Сүзтезмә компонентлары арасында атрибутив, релятив һәм объект мөнәсәбәтләре урнашырга мөмкин.

СЫЗЫК (–) – гади һәм кушма жөмләдә кулланылучы һәм күп төрле мәгънәви-синтаксик функцияләр үтәүче тыныш билгесе. Сызык түбәндәге очракларда куела: ия белән хәбәр исем яки исемләшкән сүз төркемнәре, исем фиғыль, сан белән белдерелгәндә (*Китан – гомерлек юлдаш* (мәкаль). *Уку – сукурга таяк тоттыру* (мәкаль). *Жиде бишең – утыз биш. Ә яшьлек ул – юл дигән сүз, очсыз-кырыйсыз юл* (Г.Әпсәләмов)); исем белән белдерелгән һәм мәгънә күләмнәре бердәй булган аныклагыч һәм аныкланмыш арасында (*Якташларым – аппаккыналарым – ак каеннар тора каршымыда* (Х.Туфан)); тиндәшләнәп килгән аныклагычларны ике яктан аеру өчен (*Без – руслар, украиннар, татарлар, белоруслар – корыч стена булып, сине якларга киттек* (Г.Кутуй)); ким жөмлөләрдә кулланылмаган кисәк урынына (*Мин иртүк мәктәпкә китәм, ә анием – эшкә*); жөмләне ике төрле аңлау куркынычы булганда (*Теге – агач йорт янында тора*); кискен каршы кую интонациясе аша бәйләнгән тиндәш кисәкләр (*Кояш чыга – жылытмый*) яки теркәгечсез тезмә кушма жөмлө компонентлары арасында (*Хезмәтнең тире ачы – жимеше татлы* (мәкаль)); тиндәш кисәкләрдән соң килгән гомумиләштерүче сүз алдыннан (*Аның жиңсез ак күлмәге, кояшта каралган беләк-балтырлары, аркасыннан салынып төшкән чәч толымы – һәммәсе дә ишектә югалды* (Ф.Садриев)); теземдә төп бүлектән алда килгән санау бүлегеннән соң (*Кара: Тезем*); туры сөйләмдә (*Сания: «Мин бүген концертка барам», – дип әйтте*) һәм әдәби әсәрләрдәге репликалар алдыннан.

СЫЗЫКЧА (ДЕФИС) – парлы яки кабатлаулы сүзләрне язу өчен, шулай ук сүзләрне юлдан-юлга күчәргәндә кулланыла торган тыныш билгесе. Мәсәлән, *көнъяк-көнбатыш, кызыллы-яшелле, алпан-тилпән, яна-көя; жырыллы-жырыллы, кызу-кызу, чиләк-чиләк; кып-кызыл, ямь-яшел.*

Т

ТАКСИС (гр. *taxis* – төзелеш, тәртип, урнашу) – жөмлө яки текстның зуррак өлешендә хәбәр ителүче процесс белән вакыт арасындагы мөнәсәбәтне (эшнең бер үк вакытта, бер-бер артлы, дәвамлы, ара-тирә һ.б. үтәлүен) чагылдыручы мәгънәви категория. Татар телендә Т. морфологик яктан хәл фигыль формалары (*килгәч күрү, сөйләшеп утыру, озата бару, киткәнче сөйләшү*), процессның үтәлү дәрәжәсен белдерүче формалар (*көлеп җибәрү, егыла язу, биергә тотыну, укый башлау, явып тору, яшәп яту, елмаеп кую, әйтеп ташлау, сөйләп бетерү*), сыйфат һәм исем фигыльләрнең төрле килешләрдә һәм бәйләк яки бәйләк сүзләр белән кулланылган формалары (*сөйләгәндә күрү, килүенә әзер булу, очрашканнан соң хәл итү, килгәнненән алып ял итү*) белән белдерелә.

ТАРИХИ (ДИАХРОНИК) СИНТАКСИС – тарихи грамматиканың бер тармагы; бер тел, конкрет телләр яки телләр төркеменең синтаксик төзелеше үсешендәге закончалыкларны өйрәнә.

ТАСВИРИ (СИНХРОНИК) СИНТАКСИС – аерым бер телнең билгеле бер үсеш этабындагы (күбесенчә хәзерге чордагы) синтаксик төзелешен өйрәнә торган юнәлеш.

ТӘММӘМЛЫК – жөмләдә процесс белдерүче сүзгә ачыклап, аның объектны яки үтәүчесен белдерә торган иярчен кисәк. Ике төре билгеләнә: туры Т. һәм кыяк Т. Туры Т. процесс турыдан-туры чагылган предмет яки төшенчәгә белдерә. Татар телендә туры Т. төшем килешендәге (*мәкаләне язу, аны күрү*), билгесез килеш формасындагы (*китап уку, рәсем ясау*), сирәк кенә чыгыш килешендәге (*кулыннан тоту, өчпочмактан авыз итү*) исем яки алмашлыклар белән белдерелә, күчемле фигыльләргә генә иярә. Кайбер галимнәр инфинитив белән белдерелгән туры Т.ларны да аерып чыгаралар

(*китəргə уйлау, мактанырга ярату*). Кыек Т. процесс турыдан-туры кагылмаган объект яки үтəүчене белдерə, ияртүче сүзгə юнəлеш, чыгыш, урын-вакыт килеше кушымчалары; *белəн, өчен, турында, хагында, аша, аркылы, каршы, башка, тыш* һ.б. бəйлөклəр ярдəмэндə иярə. Мəсəлən, *əнигə бүлөк иту, аннан сорау, дустаны өчен шатлану, тел аркылы белү, бəйрəм турында сөйлəү*.

ТЕЗЕМ – текстның бер төре, тиндəш кисəклəре яки тиндəш жөмлөлəре күп булу сəбəпле, бик нык жəенкелəнгən гади яки кушма жөмлө. Күбрəк поэзиядə кулланыла. Т.дə санау бүлөгə һəм төп бүлөк була. Əлегə бүлөклəрнең ничек урнашуына карап, Т. өч төрлө була: 1) төшмə Т.дə санау бүлөгə алдан килə. Мəсəлən, ... *Каеннарның талгын шаулавы,*

*Зифа буйлы сылу камышлары,
Тургайларның дəртлө жырлавы,
Кəккүклəрнең моңлы тавышлары,
Табигатьнең иркен сулавы –
Күз алдымнан китмəс һичбер вакыт,
Онытымаслар гомерем буена* (С.Урайский).

2) күтəрелмə Т.дə төп бүлөк алдан урнаша. Мəсəлən,

*Шуннан китте, и китте...
Мине чын солдат итте:
Бетте ялкау гадəтем,
Санаулы һәр сəгатем:
Иртүк торам, юынам,
Сөлгə белəн уынам,
Ялт иттерəм теишлəрне,
Аннан эшим эишлəрне...* (Ж.Дəрзаманов)

3) катнаш Т.дə төп бүлөк санау бүлөгə эчендə берничə тапкыр кабатлана. Мəсəлən,

Якын миңа: тымызык елгаларың,

*Инешләрең, чишимә, күлләрең,
Чәчәк аткан алма бакчаларың,
Үрмәләнен үскән гөлләрең;
Якын миңа: әвен, кибәннәрең,
Болыннарың, иркен кырларың,
Томан төшкән яшел үләннәрең
Һәм зәңгәрсу торган урманың (С.Хәким).*

ТЕЗМӘ КУШМА ЖӨМЛӘ – аерым жөмлөләре үзара тезү юлы белән бәйләнгән кушма жөмлә. Тезмә кушма жөмләне төзүче жөмлөләр бер-берсенә буйсынмыйлар, үзара тигез хокуклы булалар, чагыштырмача мөстәкыйльлек саклыйлар. Т.к.ж. ике төргә бүленә: теркәгечле тезмә кушма жөмлә һәм теркәгечсез тезмә кушма **жөмлә**.

ТЕЗҮЛЕ БӘЙЛӘНЭШ – сүз яки жөмлөләрнең бер-берсенә буйсынмавына, тигез хокуклы булуына нигезләнгән бәйләнеш. Т.б. тиндәш кисәкләр арасында, тезмә кушма жөмлә һәм күп тезмәле катлаулы кушма жөмлөләрдә була. Тезүле бәйләнешне белдерүче чаралар: тезүче теркәгечләр (*һәм, вә, да/дә, та/тә, янә, тагын, ни-ни; ләкин, әмма, вәләкин, тик, бары, бары тик; я, яки, яисә, әле-әле, әллә-әллә һ.б.*), тезү (санау) интонациясе һәм каршы кую интонациясе. *Чаг.:* **Ияртүле бәйләнеш.**

ТЕКСТ (лат. *textum* – тукуыма, кушылма, бәйләнеш) – синтаксисның ин зур берәмлеге; өйрәнү өчен алынган, эчтәлеге һәм төзелеше ягыннан оешкан тоташ сөйләм. Икенче төрле аны мәгънәви, тематик, композицион, логик, структур, грамматик бөтен дип атыйлар. Т.ның ике төре бар: макротекст (әсәр бүлекләре, кыскарак хикәя һәм нәсерләр, мәкаләләр; беркетмә, белешмә, гариза һ.б. эш кәгазьләре; закон, карар һ.б. рәсми документлар) һәм микротекст (аерым абзацлар, тезем, кечкенә шигырьләр һ.б.). Микротекстны синтаксик бөтен атамасы белән дә йөртәләр.

ТЕМА (гр. *thema*) (**СӨЙЛӘМ ПРЕДМЕТЫ**) – жөмлөнөн актуаль кисәкләргә бүленешендә тыңлаучы (укучы) өчен алдагы жөмлөдән яки башка чыганақлардан билгеле булган өлеше. *Кара: Актуаль кисәкләр.*

ТЕРКӘГЕЧЛЕ ТЕЗМӘ КУШМА ЖӨМЛӘ – тезмә кушма жөмлөнөн аерым жөмлөләре үзара тезүче теркәгечләр ярдәмендә бәйләнгән төре. Мәсәлән, *Болытлар таралдылар, һәм көн матурланды. Ни мин бармадым, ни үзе килмәде. Берәздән жыр тынды, ә мин һаман тынычлана алмадым* (А.Шамов). *Әле яңгыр ява, әле кояш кыздыра.* Т.т.к.ж. эчендәге гади жөмлөләр бер-берсеннән өтер белән аерыла, бары *һәм* теркәгече ярдәмендә бәйләнгән төзелмәдә һәр ике гади жөмлөгә дә караган уртақ кисәк булган очракта гына *һәм* теркәгече алдына өтер куелмый. Мәсәлән, *Безнең Татарстанда татар теле дәүләт теле буларак куланыла һәм башка телләр үсешенә дә мөмкинлекләр тудырыла* («Ватаным Татарстан»). *Чаг.: Теркәгечсез тезмә кушма жөмлә.*

ТЕРКӘГЕЧСЕЗ ТЕЗМӘ КУШМА ЖӨМЛӘ – тезмә кушма жөмлөнөн аерым жөмлөләре үзара тезү (санау) яки каршы кую интонацияләре аша бәйләнгән төре. Т.т.к.ж. эчендәге гади жөмлөләр бер-берсеннән өтер белән аерыла, кискен каршы кую интонациясе аша бәйләнгәннәре арасына исә сызык куела. Мәсәлән, *Көн матур, кояш үзенең ягымлы, рәхимле елмаюы белән тышка, урамга чакыра* (В.Касыймова). *Яшьлектә белгән ташка язган, картлыкта белгән бозга язган* (мәкаль). *Бер барды, ике барды – тегесе өйдә булмады* (Г.Ибраһимов). *Чаг.: Теркәгечле тезмә кушма жөмлә.*

ТЕРКӘГЕЧ СҮЗ – аналитик бәйләүче чара. Сорау алмашлыклары яки аларга нигезләнәп ясалган күп төрле формалар, иярчен жөмлә составында килеп, я үзләре генә, я мөнәсәбәтле сүз белән бергә, бәйләүче чара булып киләләр. Т.с. жөмлә кисәге функциясен үти, әмма аңа карап, иярчен жөмлөнөн

төрән билгеләп булмый. Мәсәлән, *Әйтегезче, мәтрүшкәләр, ни әйтергә әнкәм теләгән?* (И.Юзеев) *Кемнең итәгенә ут төшсә, шул яна* (мәкаль). Хәзерге татар синтаксисында Т.с.не парлы мөнәсәбәтле сүzlәр составында тикшерәләр.
Кара: Мөнәсәбәтле сүз.

ТИҢДӘШ ИЯРҮЛЕ ЖӨМЛӘ. *Кара: Күп иярченле катлаулы кушма жөмлә.*

ТИҢДӘШ ТҮГЕЛ ИЯРҮЛЕ ЖӨМЛӘ. *Кара: Күп иярченле катлаулы кушма жөмлә.*

ТИҢДӘШ КИСӘКЛӘР – бер үк синтаксик функцияне үтәп, бер жөмлә кисәгенә ияреп килүче, үзара тезүле бәйләнештә торучы сүzlәр. Мәсәлән, *Ак, кызыл, ал чәчәкләргә бал корты куна* (Н.Баян). *Мин моны тиз генә эләктердем дә әнигә китердем* (Г.Ибраһимов).

ТОЙГЫЛЫ ЖӨМЛӘ – жөмләләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнәп (*Кара: Жөмләләрне төркемләү*), гади жөмләнең тойгы интонациясе белән әйтелгән төре. Т.ж.ләргә кире сүз тәртибе (инверсия), ымлыклар, сорау алмашлыклары, төрле кабатлаулар хас. Мәсәлән, *Бахет дигәнең, һай, матур икән!* (Зөлфәт) *Рәхәт үз өеңдә, бик рәхәт...* (М.Мәһдиев)
Чаг.: Гадәти жөмлә.

ТӨГӘЛЛӘҮЛЕ МӨНӘСӘБӘТ. *Кара: Ачыклаулы мөнәсәбәт.*

ТУЛЫ ЖӨМЛӘ – жөмләләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнәп (*Кара: Жөмләләрне төркемләү*), гади жөмләнең мәгънә тулылыгы өчен кирәк булган барлык кисәкләре дә булган төре. Тулы жөмләләр бүлек, абзац башларында, яңа фикер башлап жибәргәндә күбрәк кулланылалар. Төрле

билгеләмэләр, кагыйдэләр, рәсми документлар (законнар, карарлар һ.б.) гадәттә тулы жөмлөләр белән языла. *Чаг.: Ким жөмлө.*

ТУРЫ СӨЙЛӘМ – чит сөйләмнең бер төре, текст эченә килеп кергән башка кеше сүзләренең үзгәртелмичә кулланылуы нигезендә барлыкка килә. Т.с.нең диалог, полилог, монолог, цитата кебек төрләре бар. Т.с.не автор сөйләменә бәйләүчеләр булып әйтүгә һәм уйлауга кагылышлы фигыльләр йөри, аларның иң активлары – *дип, ди, дигән*. Т.с. куштырнаклар эченә алына; диалог яки полилог рәвешендә бирелсә, яңа юлдан сызык белән языла; драма әсәрләрендә персонаж исемнән соң бирелә. Мәсәлән, *Берничә сәгатьтән соң аталары, балаларын янына чакырып: “Алмаларны ни эшләттегез?” – дип сорады.*

Өлкән угылы әйтте:

– Әти! Мин алмамны ашадым. Эчендәге орлыкларын жыеп куйдым. Бакчабызга чәчеп алма агачы үстөрмәк буламын (Дәрдемәнд).

ТУРЫ ТӘМӘМЛЫК. *Кара: Тәмамлык.*

ТЫНЫШ БИЛГЕЛӘРЕ (ПУНКТУАЦИЯ) – язуда кулланылучы һәм алфавитка кермәгән график билгеләр. Аларның төп максаты – язма текстны мөгънәви, интонацион, грамматик һәм коммуникатив кисәкләргә бүлү. Тыныш билгеләренә түбәндәгеләр керә: нокта, өтер, сорау билгесе, өндәү билгесе, сызык, ике нокта, күпнокта, нокталы өтер, жәяләр, куштырнаклар.

У

УРТАК СӨЙЛӘМ – туры сөйләмнең бер төре, автор сөйләме белән персонаж сөйләменең кушылып китүе нигезендә барлыкка килә. Автор персонаж булып уйлый, фикер йөртә башлый. У.с. хикәяләүгә табигыйлек,

жанлылык алып керә, аның эмоциональ көчен, образлылыгын арттыра. Хәзерге матур әдәбиятта бик күп кулланыла. У.с. III зат исемнән автор хикәяләве белән язылган әсәрләрдә күзәтелә, күпчелек очракта уйлады, уйланды, күз алдына китерде, искә төшерде кебек фигыльләрдән соң башланып китә. У.с.дә зат алышына, фигыль формалары үзгәрә, сүзләр кире тәртиптә урнаша, тойгылы жөмлөләр кулланыла. Мәсәлән, *Ә Гөлзифаның йолдызы һаман яктырып-яктырып жәмелди, каядыр өнди, каядыр чакыра. Кая өнди, кая чакыра икән ул? Нәрсәләр вәгъдә итә икән? Белсәң иде...* (Р.Төхфәтуллин) *Аннары ул икенче төрле уйлап бакты. ... Юк, болай булмый. Булмый! Алай итсә, Фәррахны да кинәт читен хәлгә калдырыр, үзенең дә нишләп бетәсен каян белә? Йә хәзер үк бүлмәсенә кереп күрешергә кирәк, йә инде иртәгә иртүк очратырға...* (Б.Камалов)

УРЫН ХӘЛЕ – хәл иярчен кисәгенең процесс яки билгенең үтәлү урынын белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә юнәлеш, чыгыш, урын-вакыт килеше кушымчалары, бәйлек һәм бәйлек сүзләр (*таба, белән, аша, аркылы, астында, өстендә, артында һ.б.*) ярдәмендә иярә. Мәсәлән, *мәктәптә булу, өйгә кайту, машинадан чыгу, күпер аша үтү, өстәл өстендә урын алу, юл буйлап килү).*

Ү

ҮТӘҮЧЕСЕЗ ЖӨМЛӨ – бер составлы гади жөмләнең баш кисәге фигыль белән белдереләп, үтәүчесен билгеләп булмый торган төре. Ү.ж. табигать күренешләрен яки кешенең эчке халәтен белдерү өчен кулланыла. Мәсәлән, *Суыта. Өрә. Туңдыра. Калтырата. Күзгә ак төшите.*

Ф

ФУНКЦИОНАЛЬ СИНТАКСИС (лат. *functio* – эшчәнлек, гр. *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның бер юнәлеше, аралашу процессында жөмлө үтәгән функцияләргә өйрәнү белән шөгылләнә.

Х

ХӘБӘР – жөмләнең ия турында хәбәр итә торган баш кисәге. Ия белән хәбәрлекләр мөнәсәбәт нигезендә бәйләнә. Татар телендә хәбәрләрнең түбәндәге төрләргә аерыла: гади исем хәбәр (*Бу китап аныкы*), гади фигыл хәбәр (*Өйгә керде*); тезмә исем хәбәр (*Кыз – тәмле телле*), тезмә фигыл хәбәр (*Ул кызга күз ташлады. Кыз аның карашына игътибар итмәде*); кушма исем хәбәр (*Көн томанлы иде. Килүем синең өчен. Дөнья матур ул!*) һәм кушма фигыл хәбәр. Кушма фигыл хәбәрнең 4 төре билгеләнә: процессның үтәлү дәрәжәсен белдерүче (*Ана көлеп жиберде. Әкрән генә яңгыр сибәләп тора*), модал мөгънә белдерүче (*Әниемнең сүзен тыңлайсым калган! И, ул да тыңласа икән бу моңнарны!* (М.Рафиков), эзлекләр яки параллель процессларны белдерүче (*Ләйлә игъланлы күчәрәп алып алып менеп күрсәтте. Ул юл буе яңалыкларны сөйләп барды*) һәм хикәя фигылнең аналитик заманнарын белдерүче (*Әби безгә әкиятләр сөйли торган иде. Концерт әле башланмаган иде*).

ХӘБӘР ИТҮ (ПРЕДИКАТИВЛЫК) – жөмләнең төп билгеләреннән берсе, сөйләмнең чынбарлыкка мөнәсәбәтен тел чаралары ярдәмендә белдерү. Хәбәр итүне белдерүче чараларга фигылдә зат-сан кушымчалары, заман формалары һ.б. керә. *Кара: Хәбәрлекләр мөнәсәбәт.*

ХӘБӘРЛЕК (ПРЕДИКАТИВ НИГЕЗ) – жөмләнең үзәген тәшкил итүче баш кисәкләр: ике составлы жөмләләрдә – ия һәм хәбәр, бер составлы

жөмлэләрдә – я ия (атау жөмлә), я хәбәр (фигыль жөмлэләр). Хәбәрлекнең санына карап, жөмлэләр гади һәм кушма төрләргә бүленәләр.

ХӘБӘРЛЕКЛЕ МӨНӘСӘБӘТ – ияртүле бәйләнешкә нигезләнган һәм жөмләнең баш кисәкләре арасында була торган мөнәсәбәт. Х.м. жирлегендә жөмлә барлыкка килә. Хәбәрлекле мөнәсәбәтне белдерүдә түбәндәге чаралар катнаша: зат-сан кушымчалары (*Марат мәктәптә укый*), килеш кушымчалары (*Мин – Казаннан. Ул өйдә*), хәбәрлек кушымчалары (*Мин студентмын. Ул укучыдыр*), кайбер сүз ясагыч кушымчалар (*Аның сөйләшүе саф татарча. Китап минеке. Кофе баллы*), бәйләкләр һәм бәйләк сүзләр (*Китап өстәл өстендә. Чәче ефәк кебек*), сүз тәртибе (*Чәчәк матур. Егет көчле*), хәбәр итү интонациясе (*Г.Ибраһимов – күренекле әдип*).

ХӘЛ – процессның үтәлү вакытын, урынын, рәвешен, сәбәбен, максатын, шартын һ.б. билгеләрен белдерүче иярчен кисәк. Х. рәвеш, исем, сыйфат, сан, хәл фигыль кебек сүз төркемнәре белән белдерелә. Хәлнең түбәндәге мәгънәви төркемчәләре аерыла: урын хәле, вакыт хәле, рәвеш хәле, күләм хәле, сәбәп хәле, максат хәле, шарт хәле, кире хәл.

ХИКӘЯ ЖӨМЛӘ – жөмлэләрне төркемләүнең бер принцибына нигезләнеп (*Кара: Жөмлэләрне төркемләү*), гади жөмләнең әйтү максатына карап аерылган төре, нәрсәне дә булса белдерү яки кире кагу өчен әйтелгән гадәти жөмлә. Хикәя жөмлөгә хикәяләү интонациясе, сүзләрнең туры (уңай) тәртибе хас. Мәсәлән, *2005 нче елда Казанның меңьеллыгы бәйрәм ителде. Чаг.: Сорау жөмлә. Боерык жөмлә.*

Ц

ЦЕЗУРА (лат. *caesura* – кисү, кискәләү) – шигырь юлы эчендә шул шигырь үлчәме өчен мәжбүри пауза, тыныш. Синтагма белән туры килмәскә дә мөмкин. Ц. булып, шигырь юлларының билгеле бер сандагы ижекләргә бүленешенә бәйле рәвештә, ярдәмлек сүzlәр дә килә ала. Мәсәлән,

Кичер мине, // илем, // синең бөек //

Исемең белән // килеп // сугышка, //

Данлы үлем // белән // күмәлмәдем //

Бу тәнемне // соңгы // сулышта // (М.Жәлил).

ЦИТАТА (лат. *citatum* < *citare* – чакыру, атау) – нәрсәне дә булса дәлилләү, нигезләү максаты белән, берәр төрле тексттан үзгәртелмичә китерелгән өзек, өземтә. Ц. куштырнаклар эченә алына. Мәсәлән, *Күренекле татар галиме Г.Алпаров: “Татар телендәге иярчен жәмлә дип йөртелгән фактлар – аерым жәмлә белән жәмлә кисәге арасында ике уртадарак торган күренешләр”, – дип язган. Ц. итеп бирелгән шигырьләр куштырнаклар эченә алынмый. Мәсәлән, Әллә инде кыш уртасында туганга, ул кышны аеруча яраткан:*

Ак чәчәкләр ява,

Дөнья матур,

Шундый матур булып тоела,

Күгә зәңгәр, гүя йолдызлары

Ак кар булып жиргә коела...

Фатих Хөснинең “күбәләк-күбәләк кар яуса, Гади Такташ хәтергә төшә” дигән шагыйрьнең әнә шул сәер махәббатенә ишарә ясый (Н.Юзиев).

Ч

ЧАГЫШТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ СИНТАКСИС – бер типка караган (кардэш) теллэрнең синтаксик төзелеше үсешендәге закончалыкларны чагыштырып өйрәнә торган юнәлеш.

ЧИТ СӨЙЛӘМ – текст эченә килеп кергән башка кеше сүзләре. Ч.с.нең өч төре бар: туры сөйләм, кыек сөйләм һәм уртак сөйләм.

ЧИТ СӨЙЛӘМЛЕ ТЕКСТ – автор сөйләмә һәм чит сөйләмнән торган текст.

Ш

ШАРТ ХӘЛЕ – хәл иярчен кисәгенең процессның үтәлү-үтәлмәү шартын белдерә торган төркемчәсе. Ияртүче сүзгә шарт фигыль формасы; *икән, исә* бәйләк сүзләре; *-мы/-ме* сорау кисәкчәле хикәя фигыль формасы ярдәмендә бәйләнә. Мәсәлән, *укыса белер; айтәмме – эшлим; барам икән, алып кайтам.*

Э

ЭКСПРЕССИВ СИНТАКСИС (лат. *expressus* – көчәйтелгән, тәэсирле; гр. *syntaxis* – төзелеш) – синтаксисның бер юнәлеше, сөйләмдә тойгыны белдерү юлларын өйрәнү белән шөгылләнә.

ЭНДӘШ СҮЗ – жөмләнең сөйләм төбөлгән зат, предмет яки күренешне белдерә торган модаль кисәге. Мәсәлән, *Юк, кояшым, мин беләм: син батмагансың мәңгегә* (Г.Тукай). *Күбәләгем, түгәрәгем, асыл кошым, сандугачым, син бит күңелем кояшы* (жыр).

Ю

ЮЛ ХӘРЕФЕ (КЕЧКЕНӘ ХӘРЕФ) – телнең орфография һәм пунктуация кагыйдәләренә нигезләнеп, баш хәрефтән языла торган сүзләрдән тыш башка барлык очракларда кулланыла торган нормаль зурлыктагы хәреф.

Чаг.: **Баш хәреф.**

ӘДӘБИЯТ

Татар телендә

Зәкиев М.З. Татар теле синтаксисы: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2005. – 399 б.

Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы һәм пунктуациясе. – Казан: Тат. китап нәшр., 1984. – 256 б.

Мирзахитов Р.Х., Шәйхиева Г.М. Хәзерге татар әдәби теле. Пунктуация. – Казан: Ихлас, 2013. – 52 б.

Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше: Югары уку йортлары өчен дәреслек-кулланма. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 264 б.

Сәгъдиева Р.К. Хәзерге татар теле синтаксисы. Лекцияләрнең кыскача конспекты. – Казан: Казан ун-ты, эл., 2014. – 119 б.

Сәгъдиева Р.К., Мирзахитов Р.Х. Татар теленнән тестлар һәм мөстәкыйль эш биремнәре. Синтаксис. – Казан: Ихлас, 2014. – 60 б.

Татар грамматикасы. Т. III. – М.: Инсан, Казан: Фикер, 1999. – 512 б.

Татар грамматикасы: өч томда / проект жит. һәм автор М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘҺСИ, 2017. – III. т. – 536 б.

Татар телендә тыныш билгеләре: Белешмә / Төз.: Ф.С.Сафиуллина, С.М.Ибраһимов. – Казан: Мәгариф, 2004. – 47 б.

Рус телендә

Байрамова Л.К., Сафиуллина Ф.С. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 197 с.

Байрамова Л.К. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. – Казань: Изд-во “Дело”, 1997. – 165 с.

Барандеев А.В. Основы научной терминологии: Учеб. пособие. – М.: Мир кн., 1993. – 88 с.

Бахтиярова Н.С. Об изучении стиля научной прозы // Особенности языка научной литературы. – М.: Наука, 1987. – С. 7-37.

Бейсенова Ж.С., Нуркасымова Ж.С. Термин как элемент системы языкового выражения специальных понятий // Бодуэновские чтения: Труды и материалы междунар. науч. конф. (Казань, 11-13 дек. 2001 г.). Т. 2. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 5-6.

Болдак И.А. О лингвистических особенностях научного текста. – М.: Наука, 1998. – 200 с.

Верещагин Е., Костомаров В. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – 104 с.

Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. – Л.: ЛГУ, 1986. – 72 с.

Митрохина В.И., Мотовилова О.Г. Типичные словосочетания и выражения. Общенаучная тематика. – М.: Рус. яз., 1982. – 385 с.

Сафиуллина Ф.С. Развитие синтаксического строя татарского языка в советский период (простое предложение). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. – 230 с.

Сафиуллина Ф.С., Байрамова Л.К. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. – Казань: КГУ, 1988. – 196 с.

Сборник правил по татарскому языку для русскоязычных учащихся / Сост.: Нурмухаметова Р.С. – Казань: Гыйлем, 2011. – 72 с.

Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков / Сост.: М.З.Закиев, Ф.С.Сафиуллина, С.М.Ибрагимов, К.З.Зиннатуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. – 230 с.

Закиев М.З. Татарская грамматика. Т. III. Синтаксис. – Казань.: ИЯЛИ АНТ, 1995. – 576 с.

Терминография и перевод научного текста: Межвуз. сб. науч. тр. – Горький: Горьковский гос. ун-т, 1989. – 95 с.

Термины в научной и учебной литературе: Межвуз. сб. – Горький: ГГУ, 1989. – 123 с.

Харисова Ч.М. Татарский язык. Справочник. – Казань: Магариф, 2010. – 200 с.

СҮЗЛЕКЛӘР

Агишев Х.Г. Русско-татарский словарь словосочетаний: В 2 т. = Русча-татарча сүзтезмәләр сүзлеге: 2 т. / Под ред. М.З.Закиева, С.М.Ибрагимова. – Казань: Матбугат йорты, 1998. – 1 т.: (А-О). – [2-е изд., доп.]. – Казань: Матбугат йорты, 1998. – 512 с.

Агишев Х.Г. Русско-татарский словарь словосочетаний: В 2 т. = Русча-татарча сүзтезмәләр сүзлеге: 2 т. / Под ред. М.З.Закиева, С.М.Ибрагимова. – Казань: Матбугат йорты, 1998. – 2 т.: (П-Я). – Казань: Матбугат йорты, 1998. – 528 с.

Агишев Х.Г., Гайнуллина Л.Х. Русско-татарский словарь словосочетаний для учащихся. Вып. 1. Имена существительные. – Казань, 2001. – 535 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская Энциклопедия, 1969. – 607 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Книга по требованию, 2013. – 608 с.

Ганиев Ф. А., Гаффарова Ф.Ф. Русско-татарский словарь. – Казан: Татар. кн. изд-во, 2001. – 207 с.

Ганиев Ф.А., Гаффарова Ф.Ф. Русско-татарский словарь / Под ред. Ф.А.Ганиева. – Изд. 3-е, испр. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 240 с.

Гарипов Т.М. Четырехязычный словарь-минимум: Англо-башкирско-русско-татарский = Дүрт телле сүзлекчә: Инглизчә-башкортча-русча-татарча / Т.М.Гарипов, Ф.А.Басырова; Академия наук Республики Башкортостан; Башк. гос. пед. ин-т; Под ред. Т.М.Гарипова. – Уфа: Башгоспединститут, 1997. – 58 с.

Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.

Краткий русско-татарский словарь для работников образования: Школа. Дошкольное воспитание / Сост.: К.Р.Галиуллин, Ф.С.Сафиуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. – 127 с.

Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов. – Минск: Оникс, Мир и Образование, Харвест, 2008. – 623 с.

Русско-татарский словарь / Под ред. Ф.А.Ганиева. – М.: Русский язык, 1984. – 734 с.

Русско-татарский словарь / Ф.А.Ганиев, Ф.Ф.Гаффарова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2001. – 207 с.

Русско-татарский словарь / Под ред. Ф. А. Ганиева. – М.: Русский язык. 1984. – 734 с.

Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча тел белеме терминнары сүзлеге = Татарско-русский терминологический словарь по языкознанию / Фэн. мөх. М.З. Зәкиев. – Казан: Хәтер, 1998. – 128 б.

Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча, русча-татарча антонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 2003. – 128 б.

Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.

Сафиуллина Ф.С., Газизова Ф.М. Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге = Татарско-русский словарь составных слов / Фәнни мөх. М.З. Зәкиев. – Казан: Татар. китап нәшр., 2002. – 364 б.

Сафиуллина Ф.С., Галиуллин К.Р. Тематический русско-татарский словарь. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – 287 с.

Сафиуллина Ф.С., Кириллова З.Н., Юсупова А.Ш., Мифтахова И.Г. Татарско-русский словарь однокоренных слов: ок. 4 000 гнезд, 19 000 слов. – Казань: Казанский государственный университет им. В.И.Ульянова-Ленина, 2007. – 468 с.

Сафиуллина Ф.С., Ризванова Л.М. Татар теленең омонимнар сүзлеге (русчага тәржемә белән). – Казан: Хәтер, 1997. – 96 б.

Сафиуллина Ф.С., Ризванова Л.М. Татарча-русча антонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1997. – 97 б.

Сәлимов Х.Х. Тел гыйлеме терминнары сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 142 б.

Татарча-русча-инглизчә тел белеме терминнары сүзлекчәсе. – Казан: Казан ун-ты нәшрияты, 2014. – 160 б.

Татарско-русский словарь = Татарча-русча сүзлек: в 2 т.: ок. 56000 сл., 7400 фразеол. единиц / Акад. наук Респ. Татарстан, Ин-т яз., лит. и искусства им. Г.Ибрагимова; Редкол.: Ш.Н.Асылгараев и др. – Казань: Магариф, 2007. – Т. 1. – 2007. – 725 с.

Татарско-русский словарь = Татарча-русча сүзлек: в 2 т.: ок. 56000 сл., 7400 фразеол. единиц / Акад. наук Респ. Татарстан, Ин-т яз., лит. и искусства им. Г. Ибрагимова; Редкол.: Ш.Н. Асылгараев и др. – Казань: Магариф, 2007. – Т. 2. – 2007. – 727 с.

Татарча-русча уку-укыту сүзлеге: 10000 чамасы сүз = Татарско-русский учебный словарь: Ок. 10000 слов / Ф.Ә.Ганиев, И.А.Абдуллин, Р.Г.Гатауллина, Ф.Ю.Юсупов; Ф.Ә.Ганиев фән. ред. – Казан: Раннур, 2000. – 416 б.

Фатхуллова К.С., Файзрахманова Х.Р. Татарско-русско-английский картинный словарь. – Казань: Магариф, 2009. – 121 с.

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЛАРЫ

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Режим доступа: <https://classes.ru/grammar/174.Akhmanova/>

Розенталь Д.Э. и др. Словарь лингвистических терминов. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin/je.php

Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов – 1985.pdf. Режим доступа: <http://filegiver.com/free-download/rozental-d-e-telenkova-m-a-slovar-spravochnik-lingvisticheskikh-terminov-1985.pdf>

Словарь лингвистических терминов. Режим доступа: <http://enc-dic.com/linguistics/Slovar-lingvisticheski-489/>

Словарь лингвистических терминов. Режим доступа: <http://www.diclemedicaljournal.com/index.php/list/7-slovar-lingvisticheskikh-terminov/,%D0%AF.xhtml>

Словарь лингвистических терминов Т.В. Жеребило. Режим доступа: slovari.bibliofond.ru/lingvistics_dictionary_dic/

Кириллова Зоя Николаевна

*Печатается по решению Учебно-методической комиссии Ученого совета
Института филологии и межкультурной коммуникации КФУ
(протокол № 6 от 16 марта 2020 года)*

Словарь терминов синтаксиса и пунктуации татарского языка

Учебное пособие для студентов высших учебных заведений

(на татарском языке)